

Μνήμων

Τόμ. 28 (2007)

Στ. Α. Κουμανούδης – Άλ. Ρ. Ραγκαβής. Μια
συγκριτική προσέγγιση

ΣΟΦΙΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.78](https://doi.org/10.12681/mnimon.78)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΤΘΑΙΟΥ Σ. (2011). Στ. Α. Κουμανούδης – Άλ. Ρ. Ραγκαβής. Μια συγκριτική προσέγγιση. *Μνήμων*, 28, 169–208.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.78>

ΣΟΦΙΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ

ΣΤ. Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ – ΑΛ. Ρ. ΡΑΓΚΑΒΗΣ
ΜΙΑ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Μελετώντας την προσωπικότητα του Στεφάνου Α. Κουμανούδη (1818-1899),¹ κατέληξα στη διαπίστωση ότι πίστευε σέ ένα σύστημα προτεραιοτήτων, ως πρὸς τὴν οἰκοδόμηση τῶν θεσμῶν τοῦ νεοσύστατου κράτους. Στὴν προσπάθειά μου νὰ ἐρμηνεύσω αὐτὲς τὶς πεποιθήσεις, διασταυρώθηκαν μὲ πολλοὺς λογίους τῆς ἐποχῆς· ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς, ὁ Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς (1809-1892), σέ κάποιες περιστάσεις ἐξέφρασε τὴν «ἄλλη» ἄποψη. Οἱ δύο λόγιοι, οἱ ὅποιοι ἔχουν χαρακτηριθεῖ «ἐπίγονος τοῦ διαφωτισμοῦ» ὁ ἕνας, μὲ κριτήριο τὴν ἀντιπαλότητα πρὸς τὸ ἱστορικὸ σχῆμα τοῦ Κ. Παπαρρηγόπουλου, καὶ «ρομαντικός» ὁ ἄλλος, μὲ κριτήριο τὴ λογοτεχνικὴ του παραγωγή, προσδιορίζονταν ἀπὸ κάποια κοινὰ χαρακτηριστικά· καθόρισαν τὶς τύχες τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (ΑΕ) ὑπὸ τὴν ιδιότητα τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως, ὁ Ραγκαβῆς ἀπὸ τὴν ἰδρυσὴ της τὸ 1837 ὡς τὸ 1851 καὶ ὁ Κουμανούδης ἀπὸ τὸ 1859 ὡς τὸ 1894. Συνυπῆρξαν στὸ Πανεπιστήμιο, ὡς καθηγητῆς τῆς Ἀρχαιολογίας ὁ Ραγκαβῆς (1844-1867), καὶ τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας ὁ Κουμανούδης (1845-1886), ἐνῶ συγκαταλέγονται στοὺς πρῶτους πού συστηματικὰ καὶ μὲ ἐπιστημονικοὺς ὅρους ὑπηρέτησαν τὴν Ἀρχαιολογία, ἡ ὁποία ἀκριβῶς στὰ χρόνια τους εἶχε ἀρχίσει νὰ συγκροτεῖται ὡς ἐπιστῆμη κατακτώντας τὴν αὐτονομία της ἀπὸ τὴν κλασικὴ φιλολογία.² Ἐτερόχρονες καὶ οἱ δύο, τέλος, ἐγκαταστάθηκαν στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὶς σπουδές τους στὴ Γερμανία, ὁ Ραγκαβῆς τὸ 1829 καὶ ὁ Κουμανούδης τὸ 1845.

---

1 Ἦταν τὸ ἀντικείμενο τῆς διδακτορικῆς μου διατριβῆς· Στέφανος Ἀθανασίου Κουμανούδης (1818-1899). Ὅψεις τοῦ βίου καὶ τῆς πολιτείας του, Τμῆμα Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Κρήτης, Πέθυμο 2004.

2. Ἡ νέα ἀντίληψη τῆς μελέτης τοῦ ἐλληνικοῦ κλασικοῦ παρελθόντος πού ὀνομάστηκε *Altertumswissenschaft* συνδεύμενη μὲ τὴ νέα μέθοδο μελέτης τῆς ἱστορίας, τὸν ἱστορισμὸ ἢ Θετικισμό, καλλιεργήθηκε στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου καὶ ὠδήγησε στὴν ἀπόσπαση ἀπὸ τὴν εὐρεῖα ἐπιστῆμη τῆς κλασικῆς φιλολογίας δύο ἐπιμέρους εἰδικῶν ἐπιστημῶν, τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας καὶ τῆς Ἀρχαιολογίας. Βλ. U. von Wilamowitz-Möllendorf, *History of the Classical Scholarship*, Duckworth London 1982, σ. X· Hans-Joachim Gehrke, «Ἀνα-

Ἡ ἀρχαιολατρία καὶ ὁ ἑτεροχθονισμός, ὡς γενικὲς κατηγορίες, δὲν προσδιορίζουν μὲ πληρότητα τὶς δύο προσωπικότητες. Ἡ συνείδηση τοῦ ρόλου ποὺ διαδραματίζαν στὴ διαμόρφωση τῆς φυσιογνωμίας τοῦ νέου κράτους, χαρακτηριστικὸ ὅλων τῶν λογίων τῆς γενιᾶς τους, οἱ διαφορετικὲς ἀντιλήψεις τους ὡς πρὸς τὴ στρατηγικὴ διαμόρφωσης τῶν θεσμῶν του, καθὼς καὶ ἡ διαφορετικὴ κοινωνικὴ συνείδηση ποὺ ἐξέφραζαν, εἶναι στοιχεῖα ποὺ προκύπτουν μόνο μέσα ἀπὸ μιὰ συγκριτικὴ προσέγγιση.³ Δεδομένης τῆς σημασίας τῶν προσώπων στὴ συγκρότηση τοῦ νεοσύστατου κράτους, μιὰ τέτοια προσέγγιση μπορεῖ νὰ φωτίσει περισσότερο τὴν κάθε μία ἀπὸ τὶς ἐξεταζόμενες προσωπικότητες, νὰ διαπιστώσει ἀποχρώσεις τῆς σκέψης τους, καὶ νὰ ἀναδείξει, ἐν τέλει, διακρίσεις ἄλλου τύπου, χρήσιμες γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἐλληνικοῦ 19ου αἰώνα.

Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία

Οἱ δύο λόγιοι σφράγισαν τὴ μεταλλαγὴ τῆς ΑΕ ἀπὸ ἓνα σύλλογο ἰδιωτῶν ἀρχαιολατρῶν στὸν βασικὸ θεσμὸ προστασίας τῶν ἀρχαιοτήτων γιὰ ἀρκετὲς δεκαετίες, ἀποδίδοντάς της διαφορετικὸ χαρακτήρα ὁ καθένας. Κυρίαρχο πρόσωπο τῆς Ἐταιρείας ἀπὸ τὸ 1837, ὁ Ραγκαβῆς δημιούργησε τὸ 1848 τὸν Ἀρχαιολογικὸ Σύλλογο ὡς ἐπιστημονικὸ πυρῆνα της, μὲ τὴ φιλοδοξία νὰ ἀποτελέσει τὸ ἐφαλτήριο γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς ἐπιστήμης τῆς Ἀρχαιολογίας στὴν Ἑλλάδα.⁴ Ὅπως σημείωνε στὴν ἐπιστολὴ τῆς παραίτησής του ἀργότερα, «σκοπὸς τοῦ Συλλόγου ἦτο νὰ ὑπάρξῃ σῶμα ἀνδρῶν ἢ περὶ τὴν ἀρχαιολογίαν ἢ περὶ τὴν ἀρχαίαν καὶ μέσην ἱστορίαν ἀσχολουμένων, οἵτινες νὰ συντρέχωσι τὴν Ἐταιρείαν διὰ τῶν γνώσεων αὐτῶν καὶ ἐκδίδωσιν ὑπομνήματα».⁵

Οἱ διαδοχικὲς ἐκλογὲς τῶν μελῶν τοῦ Συλλόγου ἀνέτρεψαν τὸν ὑφιστάμενο συσχετισμὸ δυνάμεων καὶ ὁδήγησαν τὸν Ραγκαβῆ στὴν παραίτηση, ἀναδεικνύον-

---

ζητώντας τὴ χώρα τῶν Ἑλλήνων: Ἐπιστημονικὰ ταξίδια καὶ ἡ σημασία τους γιὰ τὴν ἔρευνα καὶ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ἀρχαιοελληνικῆς ἱστορίας στὸν 19ο αἰώνα», Εὐάγγελος Χρυσός (ἐπιμ.), *Ἔνας κόσμος γεννιέται. Ἡ εἰκόνα τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ στὴ γερμανικὴ ἐπιστήμη κατὰ τὸν 19ο αἰώνα*, Ἀθήνα 1996, σ. 68.

3. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ ὕλικό τῶν πηγῶν εἶναι ἄνισο· τὸ ἀρχεῖο τοῦ Ραγκαβῆ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς αὐτὸ τοῦ Κουμανούδη, παρὰ τὸ πλῆθος τῶν ἐγγράφων ποὺ περιλαμβάνει, εἶναι ἰδιαίτερα «μελετημένο», ὡς πρὸς τὴ συγκρότησή του, εἴτε ἀπὸ τὸν ἴδιο εἴτε ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους του, καὶ ἐπομένως λιγότερο «γενναϊδῶρο» στὶς πληροφορίες ποὺ παρέχει.

4. Γιὰ τὸν ὀργανισμὸ τοῦ 1848 βλ. Εὐθ. Καστόρχης, *Ιστορικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας*, Ἀθήνα 1879, σ. 30-38. Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ΑΕ βλ. ἐπίσης Παναγιώτης Καβαδίας, *Ιστορία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1837 ἰδρύσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ 1900*, Ἀθήνα 1900· Β. Χ. Πετράκος, *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία. Ἡ ἱστορία τῶν 150 χρόνων της, 1837-1987*, Ἀθήνα 1987 καὶ τοῦ ἴδιου «Ἰδιογραφία τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* 1987, παράρτημα.

5. Π. Καβαδίας, *ὁ.π.*, σ. 42.

τας μία νέα ήγετική ομάδα, στην οποία κυρίαρχο πρόσωπο ήταν ο Κουμανούδης.⁶ Τὰ πρώτα πρόσωπα που θὰ ἀποτελοῦσαν τὸν πυρήνα τοῦ Συλλόγου προέκυψαν ἀπὸ μία Γενικὴ Συνέλευση, στὴν ὁποία ὑπερίσχυσε ἡ ομάδα ποὺ εἶχε συσπειρωθεῖ γύρω ἀπὸ τὸν Γεώργιο Γλαράκη.⁷ Τὰ μέλη ποὺ ἀποδεχόταν ὁ Παγκαβὴς ἦσαν οἱ Σκαρλάτος Βυζάντιος, Ι. Ρίζος Νερουλὸς καὶ Κωνσταντῖνος Φρεαρίτης, ἄνθρωποι τοῦ κύκλου του, πιθανῶς καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος καὶ ὁ Κυριακὸς Πιττάκης, ἀλλὰ γιὰ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα, τὸν Γεώργιο Κ. Τυπάλδο, τὸν Γεώργιο Γλαράκη, τὸν Eduart Schaubert καὶ τὸν Ἰωάννη Κοκκῶνη, φαίνεται πὼς εἶχε ἐξ ἀρχῆς ἀντιρρήσεις.⁸ Ἡ ἐπόμενη διεύρυνση τοῦ Συλλόγου περιελάμβανε τοὺς Νεόφυτο Βάμβα, Κωνσταντῖνο Σχινᾶ, Ἰωάννη Βοῦρο, Ξαβέριο Λάνδερερ, Βερνάρδο Ρέζερ καὶ Ἀνδρέα Μάμουκα, παλαιὰ μέλη τῆς Ἑταιρείας, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀπολύτως δική του ἐπιλογή φαίνεται πὼς ἦταν μόνον ὁ Σχινᾶς.⁹

Ἡ πλήρης ἀνατροπὴ τοῦ συσχετισμοῦ δυνάμεων ἐπῆλθε στὴ συνεδρίαση τῆς 6ης Ἰανουαρίου 1851, ὅταν ἐξελέγησαν οἱ γιατροὶ Γεώργιος Πρινάρης καὶ Σοφοκλῆς Οἰκονόμος, ὁ νομικὸς Γεώργιος Καραμάνος, καθὼς καὶ οἱ «νέοι», συμφοιτητὲς στὴ Γερμανία, Κουμανούδης, Ἡρακλῆς Μητσόπουλος, Δημήτριος Χαραμῆς καὶ Παναγιώτης Εὐστρατιάδης. Στὴν περιγραφὴ τῶν γεγονότων ὁ Π. Καββαδίας ἀναφέρεται ἰδιαίτερα σὲ αὐτὴν τὴ συνεδρίαση μιλώντας γιὰ τὶς «ἐριδες» ποὺ δημιουργήθηκαν, ἐνῶ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Παγκαβὴς ὑπέβαλε τὴν παραίτησή του στὶς 9 Ἰανουαρίου. Στὴν ἀμέσως ἐπόμενη συνεδρίαση, στὶς 25 Ἰανουαρίου, συζητήθηκε τὸ θέμα νὰ παρακληθεῖ ὁ Παγκαβὴς νὰ ἀνακαλέσει τὴν παραίτησή του, πρόταση ἡ ὁποία ἀπερρίφθη μὲ πλειοψηφία 11-5. Στὴν πλειοψηφία ἀνῆκαν οἱ Πρινάρης καὶ Βάμβας, ἐνῶ στὴ συνεδρίαση τοῦ Ἰουλίου, μετὰ ἀπὸ πρόταση τοῦ Πιττάκη, ἀποφασίσθηκε ἡ δημοσίευση τῆς πα-

6. Γιὰ τὴν ἐγγραφὴ τοῦ Κουμανούδη στὴν ΑΕ βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης (1818-1899). Σχεδιάγραμμα βιογραφίας*, Ἀθήνα 1999, σ. 69-71. Γιὰ τὶς διαδοχικὲς ἐκλογὲς καὶ γενικὰ τὰ γεγονότα ποὺ ἀκολουθοῦν ἡ πιὸ ἀναλυτικὴ πηγὴ εἶναι ὁ Π. Καββαδίας, *ὁ.π.*, σ. 28-43.

7. Οἱ δύο ὑποψήφιοι πρόεδροι Ἰάκωβος Ρίζος Νερουλὸς καὶ Γ. Γλαράκης σχεδὸν ἰσοψήφισαν (ἐλαβαν 12 καὶ 13 ψήφους ἀντιστοίχως). Γιὰ τὸν Γλαράκη ὁ Παγκαβὴς σημειώνει ὅτι ἦταν «ἀνὴρ λόγιος μὲν, ἀλλ' ἥμισυτα εἰδικός, καὶ τὸν σκοπὸν τῆς μεταρρυθμίσεως τῆς Ἑταιρείας οὐδόλως ἐννοήσας». Βλ. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβὴς, *Ἀπομνημονεύματα*, (φωτοτυπικὴ ἀνατύπωση τῆς πρώτης ἐκδόσεως [1894-1930], πρόλογος Τάκης Καγιαλῆς, εὐρετήρια Ἀγγελικὴ Λούδη), τ. Β', Ἀθήνα 1999, σ. 159.

8. Ὁ Παγκαβὴς ἀναφέρει καὶ «κομματικὸς λόγους», οἱ ὁποῖοι ἀνέδειξαν τὰ πρώτα μέλη τοῦ Συλλόγου. Βλ. *ὁ.π.*, σ. 411.

9. Ἀπὸ τῆς δυσἀρέσκειας ποὺ ἐκφράζει γιὰ τὴν ἐκλογὴ ἐνὸς Γερμανοῦ φαρμακοποιοῦ συμπεραίνουμε ὅτι τὸν ἐνόχλησε ἐπίσης ἡ ἐκλογὴ καὶ ἄλλων γιατρῶν ἢ φαρμακοποιῶν, ὅπως ἦσαν οἱ Βοῦρος, Λάνδερερ καὶ Ρέζερ, ἐνῶ κατηγορεῖ τὸν Μάμουκα γιὰ ἀνάρμοστη ὡς πρὸς τὸν κανονισμὸ συμπεριφορὰ. Βλ. *ὁ.π.*, σ. 159, 272-273.

ραίτησης στις ξένες εφημερίδες.¹⁰ Λίγο αργότερα ακολούθησαν οι παραιτήσεις του Σκαρλάτου Βυζάντιου στην αρχή, και στη συνέχεια των Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, Σπυρίδωνος Σκούφου και Παναγιώτη Σούτσου, οι οποίες σχετίζονται με την απομάκρυνση του Ραγκαβή από την ΑΕ.¹¹ Την ίδια περίπου εποχή γίνονταν συντελῆ μέλη της Ἑταιρείας οι Εὐθύμιος Καστόρχης και Βασίλειος Οἰκονομίδης, δύο πρόσωπα που ἀνῆκαν στην ομάδα των συμφοιτητῶν τοῦ Κουμανούδη στη Γερμανία,¹² ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ πρῶτος θα συμπορευθεῖ γιὰ χρόνια με αὐτὸν στὴν ἡγεσία τῆς ΑΕ.

Περιγράφοντας τὰ γεγονότα μετὰ ἀπὸ χρόνια, ὁ Ραγκαβῆς σχολίαζε τὴν ἐπιστημονικὴ ἀνωριμότητα τότε τοῦ Εὐστρατιάδη ὡς ἐξῆς: «νέος εὐδοκίμως μὲν σπουδᾶσας ἐν Γερμανίᾳ, ἀλλ' ὅστις δὲν εἶχεν εἰσέτι τὰ ἐπιστημονικὰ προσόντα τὰ κατὰ τὸν κανονισμόν ἀπαιτούμενα, ἵνα καταλάβῃ θέσιν ἐν τῷ συλλόγῳ, ὅτε ὁ Ἀσώπιος καὶ ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος ἦσαν ἀποκεκλεισμένοι».¹³ Τὰ παραπάνω σχόλια θὰ μπορούσαν νὰ ἀναφέρονται καὶ στὸν Κουμανούδη, ὁ ὁποῖος τὴν ἐποχὴ ἐκείνη δὲν εἶχε δείξει ἀκόμη τίς ἐπιστημονικὲς ἀρχαιολογικὲς του ικανότητες. Ὡς ἑκτακτος καθηγητῆς τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας, εἶχε δημοσιεύσει ἐπὶ πλείονος μελέτες ἀναφερόμενες μόνον σὲ αὐτὸν τὸν τομέα, ἐνῶ κατὰ τὰ ἄλλα οἱ δημόσιες παρεμβάσεις του ἦσαν ἀνώνυμες καὶ ποικίλες, κυρίως κοινωνικο-πολιτικὲς, με μόνη ἐξάιρεση τὴν ὑπόθεση Σιμωνίδη.¹⁴ Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, σὲ μιὰ ἀποτίμηση τῶν γεγονότων τὸ 1858 ὁ Κουμανούδης ἀπέδιδε εὐθύνες γιὰ τὴν ἀδράνεια τῆς Ἑταιρείας μετὰ τὸ 1854 στοὺς «ιατρούς, νομικοὺς καὶ πολιτικῶς πολυσχόλους», ποὺ «ἤτον βέβαια καὶ οἱ πρὸ ἐτῶν προεδρεύοντες καὶ γραμματεύοντες καὶ ἐφορεύοντες»,¹⁵ ὑπαινισσόμενος καὶ τὸν Ραγκαβῆ, τοῦ ὁποῖου τὴ συνεισφορὰ δὲν προέβαλλε ἐξάλλου σὲ κανένα ἀπὸ τὰ

10. Γιὰ τὴ διάσταση μετὰ τὸν Πιττάκη, ἡ ὁποία ἀσφαλῶς ἐπηρέασε σὲ κάποιον βαθμὸ τὴ ροὴ τῶν γεγονότων, βλ. παρακάτω.

11. Ἐκτὸς τῶν Σκ. Βυζάντιου καὶ Κ. Παπαρρηγόπουλου, ὁ Σκούφος καὶ ὁ Σούτσος ἦσαν ἐπίσης ἀνθρωποι τοῦ περιβάλλοντός του. Βλ. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., *passim*.

12. Γιὰ τίς παραιτήσεις καὶ τίς ἐγγραφές βλ. τὸ Μητρώον τῶν μελῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας). Γιὰ τὸν Σκαρλάτο Βυζάντιο εἰδικὰ βλ. Π. Καββαδίας, ὁ.π., σ. 43.

13. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Β', σ. 274.

14. Οἱ συμβολές στη λατινικὴ φιλολογία ἦσαν οἱ ἐξῆς: «Μελέτη περὶ Ὁρατίου», ἐφημ. *Νέα Ἑλλάς*, 14-8-1848· «Περὶ φιλολογίας ἐν γένει καὶ ἰδίως τῆς Λατινικῆς», *Φιλολογικὸς Συνέκδημος*, 7-8 (31 Μαρτίου 1849), 230-247· «Λατινικὴ φιλολογία [ἐπίκρισις μεταφράσεως Σαλλουστίου]», *Φιλολογικὸς Συνέκδημος*, 3-4 (Ἰανουάριος 1849), 112-117. Γιὰ τίς ἀνώνυμες παρεμβάσεις, τὰ ἀποκόμματα τῶν ὁποίων σώζονται στὸ ἀρχεῖο του βλ. Μαριλίζα Μητσού, *Στεφάνου Α. Κουμανούδη, Στράτης Καλοπείριος. Ἐνα ποιητικὸ τεκμήριο αὐτολογοκρισίας*, τ. Β', Ἀθήνα 2005, σ. 365-368. Γιὰ τὴν ὑπόθεση Σιμωνίδη βλ. σημ. 126.

15. Ἀνυπόγραφο ἄρθρο σὲ ἄγνωστο ἔντυπο τοῦ 1858. Τὸ ἀπόκομμα στὸν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 55. Οἱ φάκελοι με ἀραβικὴ ἀρίθμηση ποὺ ἀκολουθοῦν ἀνήκουν στὸ Ἀρχεῖο Κου-

τρία άρθρα που δημοσίευσε για το θέμα.¹⁶ Η προσπάθεια, τέλος, το 1858 του Κουμανούδη με τη σύμπραξη των Ηλία Σταθόπουλου και Ιωάννη Παπαδάκη να ιδρύσουν Έταιρεία με σκοπό «τὴν σύστασιν Μουσείου»¹⁷ απέτυχε, ἐξ αἰτίας τῆς ὑπόδειξης τοῦ Παγκαβῆ στὸν ἀρμόδιο Ὑπουργὸ Παιδείας, Χαράλαμπο Χριστόπουλο, νὰ ἐπανενεργοποιήσει τὴν ΑΕ.¹⁸

Ἡ ἀλλαγὴ τῶν προσώπων στὴν ἡγεσία τῆς ΑΕ σήμανε καὶ τὴ μεταβολὴ τῶν προσανατολισμῶν της. Θεωρώντας ἀνέφικτο, πρὸς τὸ παρόν, τὸν ἐπιστημονικὸ στόχο ποὺ εἶχε θέσει ὁ Παγκαβῆς, ὁ Κουμανούδης ἐβλεπε πιὸ πρακτικὰ τὸν ρόλο της· πρωταρχικὴ μέριμνα τῆς ΑΕ ἔγινε ἡ ἀποκάλυψη καὶ ἡ διάσωση τῶν μνημείων, ἡ καταγραφή καὶ ἡ τακτοποίησή τους σὲ μουσεῖο, καθὼς καὶ ἡ ταχεῖα κοινοποίησή τους στὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα, ἀφοῦ «τῆς δόξης τῆς ἀκαδημαϊκῆς τὴν ὀρεξιν [...] δύναται ἡ νῦν γενεὰ ἐπὶ ὀλίγον ἔτι νὰ καταστείλῃ ἐν τῇ ψυχῇ της καὶ νὰ τρέψῃ τὰς δυνάμεις της ἐπὶ τὰ ἐφικτότερα καὶ τὰ λυσιστελέστερα».¹⁹ Ὅπως σημείωνε ἀργότερα ἐπιγραμματικὰ ὁ Καστόρχης, «ἐγκαταλιπόντες λοιπὸν τὴν ποίησιν κατῆλθον εἰς τὸν πεζὸν λόγον κατὰ πᾶσαν τὴν ἔννοιαν τῶν λέξεων».²⁰ Καλύπτοντας ἐκ τῶν πραγμάτων τὴν κρατικὴ ἀνεπάρκεια στὸ θέμα, ἡ Έταιρεία σχεδὸν ὑποκατέστησε τὴν κρατικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία. Μὲ τὸν ὀργανισμὸ τοῦ 1862, ὁ Κουμανούδης καθόρισε τίς ἀρχές καὶ τοὺς στόχους της, μεταξὺ τῶν ὁποίων περιελάμβανε καὶ τὴν ἀπόλυτὴ ἐλευθερία στὴν ἐπιστημονικὴ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα Ἑλλήνων καὶ ξένων ἐπιστημόνων,²¹ ἀναγνωρίζοντας ἔτσι τὴν ἀδυναμία ἀκόμη τῶν Ἑλλήνων νὰ ἀναλάβουν κατ' ἀποκλειστικότητα αὐτὸ τὸ ἔργο.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὁ Παγκαβῆς, μετὰ τὴν ἀποχώρησή καὶ τὴν ἀποτυχία τοῦ φιλόδοξου ἐγχειρήματός του, ἀναγνώριζε στὴν Έταιρεία μόνον τὸν ρόλο ἑνὸς ιδιωτικοῦ συλλόγου ἀρχαιολατρῶν, οἱ ὅποιοι θὰ ἐνίσχυαν μὲ τίς συνδρομές τους τὴν κρατικὴ ὑπηρεσία διάσωσης τῶν ἀρχαιοτήτων. Τὴν ἴδια ἀντίληψη ἀντανάκλα καὶ ἡ δυσαρέσκεια ποὺ εἶχε ἐκφράσει γιὰ τὴ μεταβολὴ τῶν στόχων τῆς *Φιλεκαπαιδευτικῆς Ἐταιρείας*, ὅταν αὐτὴ ἀποφάσισε νὰ ιδρύσει Ἐκπαιδευτήριο

μανούδη στὴν ΕΒΕ. Γιὰ τὸ τμήμα τοῦ Ἀρχείου ποὺ ἀπὸκειται στὴν Ἀρχαιολογικὴ Έταιρεία σημειώνεται ἡ σχετικὴ ἔνδειξη.

16. Στὰ δύο δὲν τὸν ἀναφέρει καθόλου (ἐφημ. *Νέα Ἑλλάς*, 3-8-1858 καὶ τὸ ἄρθρο ποὺ ἀναφέρθηκε παραπάνω) καὶ στὸ τρίτο τὸν ἀναφέρει μαζὶ μὲ τοὺς Πιττάκη καὶ Εὐστρατιάδην γιὰ τὰ ἀρχαιολογικὰ δοκίμια ποὺ εἶχε ἐκφωνήσει κατὰ τίς συνελεύσεις τῆς Ἐταιρείας (ἐφημ. *Φιλόπατρις*, 1-1-1857. Τὸ ἀπόκομμα στὸν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 46).

17. Ἰάκωβος Χ. Δραγάτης, «Πῶς ἰδρύθη τὸ Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον», ἐφημ. *Πρωτεύουσα*, 21-3-1922· *Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας 1929*, σ. 32-33· Β. Χ. Πετράκος, «Ἰδεογραφία», ὁ.π., σ. 46-49.

18. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Β', σ. 384, 410-411.

19. Β. Χ. Πετράκος, «Ἰδεογραφία», ὁ.π., σ. 56.

20. Εὐθ. Καστόρχης, *Ἱστορικὴ ἔκθεσις*, ὁ.π., σ. 51.

21. Β. Χ. Πετράκος, «Ἰδεογραφία», ὁ.π., σ. 56-57.

θηλέων, ἐγκαταλείποντας τὸν ρόλο τοῦ ὑποστηρικτῆ τοῦ δημοσίου ταμείου γιὰ τὴν ἐκπαίδευση, ποὺ ἐπαιζε στὴν ἀρχή.²²

Ἀρκετὲς φορές, λοιπόν, κατὰ τὸ διάστημα τῆς γραμματείας τοῦ Κουμανοῦδῃ διαφώνησε μὲ τὴ στάση τῆς Ἑταιρείας σὲ διάφορα θέματα. Τὸ ζήτημα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ὀλυμπίας ποὺ ἀνέλαβε ἡ γερμανικὴ κυβέρνησις ὑπῆρξε ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ σοβαρά. Ὁ Κουμανοῦδῃς καὶ ἡ ΑΕ ἐξέφρασαν ἀπὸ τὴν ἀρχή, τὸ 1873, τὴν ἀντίθεσή τους σὲ ἐνδεχόμενη ἀνάθεση τῶν ἀνασκαφῶν ἐπισήμως στὴ γερμανικὴ κυβέρνησις, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι τὰ ζητήματα τῶν ἀνασκαφῶν ἀπὸ ὅποιονδήποτε στὴν Ἑλλάδα ρυθμίζονταν ἐπαρκῶς ἀπὸ τὸν ὑφιστάμενο ἀρχαιολογικὸ νόμο. Μία τέτοια σύμβαση θὰ δημιουργοῦσε προβλήματα στὴν ἐλληνικὴ κυβέρνησις, ἀφοῦ ἦταν πολὺ πιθανὸ ὅτι καὶ ἄλλες ξένες χώρες θὰ διεκδικοῦσαν τὴν ἀνάληψη ἀνασκαφῶν μὲ παρόμοιους προνομιακοὺς ὅρους.²³ Ἡ Ἑταιρεία ὑπενθύνισε τὴν ἐπιστημονικὴ ἐλευθερία ποὺ παρείχε ὁ κανονισμὸς τῆς, γεγονός ποὺ εἶχε ἐπιτρέψει ἤδη σὲ πολλοὺς ξένους ἐπιστήμονες νὰ διεξαγάγουν ἀνασκαφὲς στὴν Ἑλλάδα καὶ νὰ δημοσιεύσουν τὰ εὐρήματα,²⁴ ἐνῶ ἐξέφρασε πολλὰς ἀντιρρήσεις, χωρὶς ἀποτέλεσμα, γιὰ τὸ ἄρθρο τῆς σύμβασης ποὺ ἐπέβαλλε τὴ δωρεὰ ὀρισμένων ἀπὸ τὰ «διπλὰ ἢ τριπλὰ» ἀρχαῖα ποὺ θὰ ἀνευρίσκονταν στὴν ἀνασκαφή.²⁵

Ὁ Ραγκαβῆς ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὡς Πρεσβευτὴς στὸ Βερολίνο, τήρησε ἄλλη στάση ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς γερμανικῆς σύμβασης, τὴν ὁποία προσπάθησε μὲ κάθε τρόπο νὰ προωθήσει.²⁶ Ἡ ὑπόθεσις ἀποτελοῦσε κατὰ τὴ γνώμη του μιὰ εὐκαιρία προβολῆς τῶν ἐλληνικῶν συμφερόντων στὴ διεθνῇ διπλωματικὴ σκηνή: ἡ ὑπόθεσις τῆς Ὀλυμπίας «πρῶτῃ πάλιν ἐξῆψε σπινθῆρας φιλελληνισμοῦ ἐν Γερμανίᾳ, παρὰ χροεῖσα ἐκ τῆς φιλελληνικῆς διαθέσεως τοῦ διαδόχου τοῦ Πρω-

22. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Β', σ. 25-27.

23. Ἡ ἀπαίτηση ἀργότερα τῆς γαλλικῆς κυβέρνησης νὰ ἀναλάβει τὴν ἀνασκαφὴ τῶν Δελφῶν μὲ σύμβαση ἦταν ἡ ἐμπρακτὴ ἐπιβεβαίωσις ἐκείνων τῶν προβλέψεων. Βλ. Δέσποινι-να Σκορδᾶ, «Ἡ ἀνασκαφὴ τῶν Δελφῶν καὶ οἱ "Ἑλληνες ἀρχαιολόγοι (1863-1881)" στὴν ἐκδοσιμὴ τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς καὶ τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δελφῶν, *Δελφοί. Ἀναζητώντας τὸ χαμένο Ἱερό*, Ἀθήνα 1992, σ. 61-71 καὶ Φώτης Ντάσιος, «Ἡ περιπέτεια τῆς σύμβασης ἀπὸ ἐλληνικῆς πλευρᾶς (1881-1891)», ὁ.π., σ. 127-141.

24. Εὐθ. Καστόρχης, *Ιστορικὴ ἐκθεσις*, ὁ.π., σ. 81-82.

25. Φάκ. 45 (1159), ἀρ. 13, 14. Χρειάστηκε νὰ ψηφισθεῖ εἰδικὸς νόμος γιὰ τὴν ὑλοποίηση τοῦ σχετικοῦ ὅρου τῆς σύμβασης. Βλ. Φώτης Ντάσιος, ὁ.π., σ. 131. Ὁ Κουμανοῦδῃς ἀρνήθηκε νὰ παραστεῖ ὡς Γραμματέας τῆς ΑΕ στὴ διαλογὴ τῶν ἀρχαίων, ἐπικαλούμενος λόγους ἀρχῆς στὴ συνάντησή του μὲ τὸν Ὑπουργό. Βλ. Φάκ. 5 (1107), ἀρ. 159.

26. Ἡ σχέση τοῦ Ραγκαβῆ μὲ τὸ ζήτημα ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ 1853, ὅταν ὁ Ludwig Ross εἶχε προτείνει νὰ γίνη ἀνασκαφὴ στὴν Ὀλυμπία μὲ ὑπεῤυχο τὸν Ραγκαβῆ καὶ μὲ χρήματα προερχόμενα ἀπὸ ἔρανο στὴ Γερμανία, προσπάθεια ποὺ εἶχε ἀποτύχει. Βλ. Ἀθανάσιος Καλπαξῆς, «Ἐπιρροὲς τῆς Γαλλογερμανικῆς ἀντιπαράθεσης τοῦ 19ου αἰῶνα στὴν κατασκευὴ τῆς εἰκόνας τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας», Εὐάγγελος Χρυσός (ἐπιμ.), *Ἔνας κόσμος γεννιέται*, ὁ.π., σ. 49.

σικοῦ θρόνου).²⁷ Ὁ Παγκαβῆς ἔγραφε χαρακτηριστικά πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο Κουμουνδούρο τὸν Νοέμβριο τοῦ 1875: «Ἡ ἀπόφασις τῆς Πρωσίας εἶναι, τὸ ἐπαναλαμβάνω, εὐεργεσία τοῦ Κράτους πρὸς τὴν Ἑλλάδα, οὐχὶ τόσον διότι ἄνευ ἡμετέρας δαπάνης θέλει πλουτισθῇ ἢ ἐπιστήμη καὶ θέλουσι πλουτισθῇ τὰ ἡμέτερα μουσεῖα, ὅσον διότι εὐρέθη ἐν τῇ καταλληλοτάτῃ ὥρᾳ, καὶ ὅτε μάλιστα ἔχομεν ἀνάγκην αὐτῆς, ἀφορμὴν ἰδιαιτάτης εὐμενείας καὶ ἐνδιαφέροντος τῆς Πρωσίας πρὸς τὴν Ἑλλάδα».²⁸

Θεώρησε ἀδίκαιολόγητη τὴν ἀντίδραση τῆς ΑἸ καὶ ἀπέδωσε στοὺς «ἀρχαιο-ολογούντες» ποὺ εἶχαν ἀντιρρήσεις («ἄκριτον πατριωτισμόν»), ἀποκλείοντας τὸ κίνητρο τῆς «ζηλοτυπίας».²⁹ Σὲ μία ἀπὸ τίς ἐπιστολὰς πρὸς τὸν Κουμουνδούρο ἀνέφερε ὅτι «ὁ Κουμανούδης δὲν ἀγαπᾷται ὑπὸ τῶν Γερμανῶν διὰ τὴν ἄτοπον καὶ ἄκριτον καταφορὰν τοῦ τῆς εὐεργετικῆς διὰ τὴν Ἑλλάδα συμβάσεως περὶ Ὀλυμπίας»,³⁰ ἐνῶ σὲ ἄλλη ἐξέφεραζε ρητὰ τὴν ἀποψή του γιὰ τοὺς ἰθύνοντες τῆς ΑἸ: «Ὡς δὲ πρὸς τὰ καθέκαστα τῆς Συμβάσεως ἐκπλήττομαι ἢ ἀκούω διαιωνιζομένην τὴν γνώμην τῆς (Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας) ὡς ἂν ἡ Ἑταιρία αὕτη ἦτον τις ἀρχή. Καὶ ἂν ἐν ἡ δύω μέλη της ἡξέυρουν νὰ ἐξηγούν μίαν ἐπιγραφὴν, δὲν ἔπεται ἐκ τούτου ὅτι ἐννοοῦσι καὶ τί εἰσὶ νόμοι καὶ τί συμβάσεις».³¹

Ὁ Παγκαβῆς, ὁ ὁποῖος δὲν ἀναφέρει καθόλου τὸν Κουμανούδη στὴν περιγραφὴ τῶν σχετικῶν γεγονότων στὰ *Ἀπομνημονεύματα*, ἀντιμετώπιζε τὰ πράγματα ἀπὸ τὴν ἀπόσταση ποὺ ἐπέβαλλε ἡ πολιτικὴ του ιδιότητα. Ἡ στάση του στὸ ζήτημα τῶν «διπλῶν ἢ τριπλῶν», ὅταν ὁ ὅρος τῆς σύμβασης ἔπρεπε νὰ ἐφαρμοθεῖ, ἦταν πιὸ ἐπιφυλακτικὴ, ὡς πρὸς τίς ἀπαιτήσεις τῶν Γερμανῶν, σὲ σχέση μὲ τὴν ἀρχικὴ, χωρὶς ἐπιφυλάξεις, ὑποστήριξη τῆς σύμβασης· στὴ σχετικὴ ἔκθεση ποὺ ὑπέβαλε στοὺς Γερμανοὺς, ὡς Πρεσβευτῆς τῆς ἐλληνικῆς κυβέρνησης, ὑποστήριξε ὅτι, ἂν ἀπαιτοῦσαν οἱ ἀνασκαφεῖς ἔστω καὶ ἐλάχιστα ἀπὸ τὰ εὐρήματα, θὰ ἐβλαπταν τὴν εἰκόνα ποὺ εἶχαν δημιουργήσει, «διότι τοῦτο θὰ ἡλάττου τὴν δόξαν τῆς εὐγενοῦς αὐτῆς αὐταπαρνήσεως ὅτι ἐδαπάνησεν ὡς πρέπει εἰς ἔθνος πεφωτισμένον, οὐχὶ ἐξ ἰδιοτελείας καὶ πρὸς ὑλικὸν πλουτισμόν

27. Ἀλέξανδρος Ρ. Παγκαβῆς, *Χειρόγραφος κώδιξ ἀρ. 35*. Ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς οἰκογένειας Παγκαβῆ, Εὐθ. Θ. Σουλογιάννης, Ἰφιγ. Μποτουροπούλου (ἐπιμ.), Ἀθήνα 1997, σ. 158. Γιὰ τὰ πολιτικά-διπλωματικά κίνητρα τῆς Γερμανίας βλ. Ἀθανάσιος Καλπαξῆς, «Ἐπιρροὲς τῆς Γαλλογερμανικῆς ἀντιπαράθεσης τοῦ 19ου αἰῶνα», ὅ.π., σ. 51-58.

28. Ἀλέξανδρος Ρ. Παγκαβῆς, *Χειρόγραφος κώδιξ*, ὅ.π., σ. 174. Παρόμοια ὑποστήριξε καὶ σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἀ. Κοντόσταυλο τὸν Μάιο τοῦ 1876. Βλ. Εὐθ. Θ. Σουλογιάννης, «Ὁ Ἀλέξανδρος Ρίζος Παγκαβῆς καὶ ἡ Ἡλεία», *Πρακτικά τοῦ Α' Συνεδρίου Ἡλειακῶν Σπουδῶν* (Πύργος 23-26 Νοεμβρίου 1978), Ἀθήνα 1980, σ. 95-96.

29. Ἀλέξανδρος Ρ. Παγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὅ.π., τ. Δ', σ. 150. Πβ. καὶ σ. 99.

30. Ἀλέξανδρος Ρ. Παγκαβῆς, *Χειρόγραφος κώδιξ*, ὅ.π., σ. 158.

31. *Στὸ ἴδιο*, σ. 174.

τοῦ Μουσείου της, ἀλλ' ὑπὲρ μόνης τῆς ἐπιστήμης». ³² Ὁ ὑπεύθυνος μάλιστα ἀρχαιολόγος Ernst Curtius εἶχε προτείνει στὸν Ραγκαβῆ νὰ δοθεῖ ἓνα ἀρχαῖο ὡς δῶρο στὸν Γερμανὸ αὐτοκράτορα καὶ ἔτσι νὰ παρακαμφθεῖ τὸ ἄρθρο τῆς σύμβασης περὶ «διπλῶν ἢ τριπλῶν». ³³

Ἡ ἀλλαγὴ τῆς στάσης τοῦ Ραγκαβῆ ὀφειλόταν πιθανότατα καὶ στὴ ρῆξή ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ μεταξὺ γερμανικῆς καὶ ἐλληνικῆς πλευρᾶς κατὰ τὸ διάστημα 1878-1879 μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀνακάλυψή τῶν σλαβικῶν κτισμάτων στὶς ἀνασκαφές τῆς Ὀλυμπίας. Τὸ θέμα εἶχε ἀναδείξει ὁ Κουμανούδης μέσα ἀπὸ ἄρθρο στὸ περιοδικὸ *Ἀθήναιον* καὶ στὴν ἐφημ. *Παλιγγενεσία* καὶ εἶχε προκαλέσει δημόσια συζήτηση. ³⁴ Ἡ ὑπόθεση εἶχε, ἀσφαλῶς, καὶ πολιτικὴ-διπλωματικὴ διάσταση, δεδομένου ὅτι ἀκριβῶς αὐτὴν τὴν περίοδο συζητοῦνταν οἱ ἐθνικὲς διεκδικήσεις τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Ἑλλήνων (Συνέδριο τοῦ Βερολίνου) καὶ ἡ σαφέστατη ἐμπλοκὴ τῆς Γερμανίας στὰ διπλωματικὰ τεκταινόμενα τῆς περιόδου 1878-1881 δυσχέραναν τὴ θέση τοῦ Ἑλλήνα Πρεσβευτῆ. Στὰ *Ἀπομνημονεύματα* δὲν ὑπάρχει καμμία μνεία στὴ διαμάχη ποὺ δημιουργήθηκε τὸ 1880-1882 σχετικὰ μὲ τὴν ἀπόδοση τῶν «διπλῶν ἢ τριπλῶν» εὐρημάτων στοὺς Γερμανοὺς ἀνασκαφεῖς οὔτε στὸ ζήτημα τῶν «σλαβικῶν» ποὺ εἶχε προηγηθεῖ οὔτε στὸν Κουμανούδη προσωπικά.

Ἡ ὑπόθεση τῆς Ὀλυμπίας δὲν ἦταν ἡ μόνη ἀρχαιολογικὴ ὑπόθεση, ὅπου φάνηκε ἡ ἀπαξιοτικὴ ἀντίληψη τοῦ Ραγκαβῆ γιὰ τὴν ΑΕ. Στὸ θέμα π.χ. ποὺ δημιουργήθηκε τὸ 1873 γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ Ζαπτείου, στὸ ὁποῖο ἀντέδρασε ἡ Ἑταιρεία, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι θὰ καταστρεφόταν ἔτσι τὸ ρωμαϊκὸ βαλανεῖο ποὺ εἶχε ἀνακαλυφθεῖ κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ τῶν θεμελιῶν, ³⁵ ὁ Ραγκαβῆς διατύπωσε τὶς ἀντιρρήσεις του χαρακτηρίζοντας τὰ εὐρήματα «ἄσημα λείψανα». Κατὰ τὰ ἄλλα διαφώνησε καὶ ἐκεῖνος μὲ τὴ θέση τοῦ μεγάρου, ἀφ' ἑνὸς γιατί βρισκόταν κοντὰ στὸ Ὀλυμπιεῖο καὶ ἀφ' ἑτέρου γιατί θὰ ἐμπόδιζε τὴν ἐνδεχόμενη μελλοντικὴ επέκταση τοῦ κήπου τῶν ἀνακτόρων. ³⁶ Ὅταν ἡ ἀγγλικὴ Ἀκαδημία ζήτησε ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ κυβέρνησιν τὸ 1879 νὰ ἀνασκάψει στὴν Ἀκρόπολη, γεγονὸς στὸ ὁποῖο καὶ πάλι ἀντέδρασε ἡ ΑΕ, ὁ Ραγκαβῆς ἐπεσήμανε στὸν Ὑπουργὸ Παι-

32. Φάκ. 45 (1159), ἀρ. 13.

33. Στὸ ἴδιο.

34. Γιὰ τὴ συζήτησιν ποὺ ἀνέδειξε τὶς διαφωνίες Κουμανούδη - Παπαρρηγόπουλου, βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Λεξικογραφία καὶ Ἰδεολογία*. Προλεγόμενα στὴν ἀνατύπωση τοῦ ἔργου τοῦ Κουμανούδη *Συναγωγὴ νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθεισῶν*, Ἀθήνα 1980, σ. LIX-LX καὶ *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, Ἡ ἐποχὴ του - Ἡ ζωὴ του - τὸ ἔργο του*, Ἀθήνα 1986, σ. 357. Βλ. ἐπίσης Β. Χ. Πετράκος, «Ἰδεογραφία», ὁ.π., σ. 114-117· Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 78, 121-122.

35. ΑΕ, Ἀρχεῖο Κουμανούδη, φάκ. Δ'1, ἀρ. 2. Ἐπίσης ΕΒΕ, φάκ. 36 (1150), ἀρ. 36, φάκ. 2 (1104), ἀρ. 132. Γιὰ τὴν ὑπόθεσιν βλ. Εὐθ. Καστόρχης, *Ἱστορικὴ ἔκθεσις*, ὁ.π., σ. 80-81 καὶ Β. Χ. Πετράκος, *Ἰδεογραφία*, ὁ.π., σ. 78.

36. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Δ', σ. 85.

δείας ότι «ή Αρχαιολογική Έταιρία ουδέν είχε δικαίωμα να αναμιγῇ εἰς τὴν ὑπόθεσιν, οὐσαν ἐντελῶς τῆς δικαιοδοσίας τῆς κυβερνήσεως».³⁷

Ὁ Παγκαβὴς δέχθηκε νὰ συμμετάσχει στὴν Ἐπιτροπὴ τῶν Φιλαρχαίων, τὴν ὁποία ἱδρυσε ὁ διοικητὴς τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας, Γεώργιος Σταύρου, τὸ 1862, μαζὶ μὲ τοὺς Μάρκο Ρενιέρη, Γεώργιο Βασιλείου, Εὐθύμιο Κεχαγιᾶ, στελέχη ἐπίσης τῆς ΕΤΕ, καθὼς καὶ τὸν Παῦλο Καλλιγᾶ. Στόχος τῆς Ἐπιτροπῆς ἦταν ἡ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τῆς προσπάθειας γιὰ τὴ διάσωση τῶν μνημείων, μεταξὺ ἄλλων καὶ μὲ τὴν ἐκδοση λαχείου (ὡπὲρ τῶν ἀρχαιοτήτων). Ἡ Ἐπιτροπὴ διαλύθηκε τὸ 1869 παραδίδοντας ὅσα χρήματα καὶ ἀρχαῖα διέθετε στὴν ΑΕ.³⁸ Ἡ στάση τοῦ Κουμανοῦδῃ ἀπέναντι στὴν Ἐπιτροπὴ ἦταν δυσμενῆς, γιατί θεωροῦσε τὶς δραστηριότητές της ἀφ' ἐνὸς ἔκφραση τῆς ματαιοδοξίας τῶν ἀνθρώπων τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας ποὺ ὑποτιμοῦσαν τὸ ἔργο τῆς ΑΕ καὶ ἀφ' ἐτέρου ἄσχετες μὲ τὸν διακηρυγμένο στόχο της.³⁹ Παρὰ τὰ ἐκ τῶν ὑστέρων ἀρνητικὰ σχόλια τοῦ Παγκαβῆ γιὰ τὴν ἱδρυση αὐτῆς τῆς «μικρᾶς ἀρχαιολογικῆς ἐταιρείας», ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιθυμίας τοῦ «ἥκιστα ἀρχαιογνώστου» Γεωργίου Σταύρου, ὁ ὁποῖος «ἐκόμπαζε» γιὰ μιὰ συλλογὴ ἀρχαιοτήτων ποὺ εἶχε κατατεθεῖ στὴν Τράπεζα,⁴⁰ φαίνεται ὅτι ὁ ρόλος του ἦταν σημαντικός. Σὲ ἐπιστολὴ του ὁ Ρενιέρης τὸν Ἰούλιο τοῦ 1869 ἀνακοίνωσε στὸν Παγκαβῆ ὅτι ἕνας βασικὸς λόγος γιὰ τὴν κατάργησή της ἦταν, ἐκτὸς τοῦ θανάτου τοῦ ἐμπνευστῆ της, τοῦ Γ. Σταύρου, καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Παγκαβὴς ἀπουσίαζε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα.⁴¹

Μὲ ἀφορμὴ τὴν παράδοση τῆς περιουσίας της στὴν Ἐταιρεία, ὁ Παγκαβὴς σχολίασε γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ τὴν ἀναρμοδιότητα τῆς τελευταίας σχετικὰ μὲ τὴ διάσωση τῶν ἀρχαιοτήτων, «διότι, εἴτε ἐξ ἀμελείας καὶ παρενοήσεως τῶν ἀρχῶν, εἰς τὴν Ἐταιρείαν εἶχεν ἀποδοθῇ ἔκτοτε χαρακτηρ σώματος αὐθυπάρκτου καὶ οὐχὶ βοηθητικοῦ, ὥς συνίστων αὐτὸ ὁ κανονισμὸς καὶ τὰ προ-
σόντα του».⁴²

37. Στὸ ἴδιο, σ. 289.

38. Γιὰ τὴν «Ἐπιτροπὴ τῶν Φιλαρχαίων» βλ. Ἀγγελικὴ Κόκκου, *Ἡ μέριμνα γιὰ τὶς ἀρχαιοτήτες στὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ πρῶτα μουσεῖα*, Ἀθῆνα 1977, σ. 127· Β. Χ. Πετράκος, *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία*, ὁ.π., σ. 46· Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβὴς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Γ', σ. 156-157, 372-373.

39. Τὸ 1867 παρενέβη μὲ ἀνώνυμα ἄρθρα διαμαρτυρούμενος γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι μὲ τὰ χρήματα τοῦ λαχείου χρηματοδοτήθηκε φοιτητικὴ παράσταση τῆς Ἀντιγόνης. Βλ. ἐφημ. *Παλιγγενεσία*, 26-8-1867, 14-9-1867, 16-9-1867 (τὰ ἀποκόμματα στὸν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 96). Βλ. ἐπίσης φάκ. 35 (1149), ἀρ. 9, ὅπου ὁ Κουμανοῦδης σχολίαζε μὲ μεγάλη εἰρωνεία τὴ δραστηριότητα τῆς Ἐπιτροπῆς.

40. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβὴς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Γ', σ. 156.

41. Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ (ΚΕΙΝΕ), Ἀρχεῖο Ἀλ. Ρ. Παγκαβῆ, φάκ. 40, ἀρ. 129, 23 Ἰουλίου 1869.

42. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβὴς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Γ', σ. 373.

Οί αντιλήψεις

Ο διαφορετικός χαρακτήρας που απέδιδαν στην ΑΕ οί δύο λόγιοι άπηχεῖ σέ τελευταία ἀνάλυση τίς διαφορετικές ἀντιλήψεις τους γιὰ τὴ διαδικασία οἰκοδόμησης τοῦ νέου κράτους. Παρὰ τὴν κοινὴ τους πεποίθηση γιὰ τὴ σημασία τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς τους μελέτης καὶ ἀπὸ Ἑλληνες ἐπιστήμονες,⁴³ διαφωνοῦσαν ὡς πρὸς τίς προτεραιότητες ποὺ ἔπρεπε νὰ τεθοῦν. Οἱ ἐκ διαμέτρου ἀντίθετες ἀπόψεις τῶν δύο λογίων γιὰ τὴν ἵδρυση Ἀκαδημίας στὴν Ἑλλάδα ἀποτελοῦν πλευρὲς τῆς ἴδιας διάστασης.

Ο Ραγκαβῆς θεωροῦσε τὴν ἵδρυση Ἑλληνικῆς Ἀκαδημίας «ὡς συντελεστικωτάτην εἰς τὴν διανοητικὴν ἀνάπτυξιν, εἰς τὴν πρόοδον καὶ εἰς τὴν ὑπόληψιν τῆς Ἑλλάδος»,⁴⁴ εἶχε μάλιστα ἀντιμετωπίσει τὸν Σύλλογο τῶν Βουλευομένων μελῶν τῆς ΑΕ τὸ 1848 ὡς πυρῆνα ἐνὸς τέτοιου ιδρύματος.⁴⁵ Τὸ θέμα πράγματι συζητήθηκε τὸ 1856, ὅταν ἦταν Ὑπ. Παιδείας ὁ Χ. Χριστόπουλος καὶ ὁ Ραγκαβῆς ἐξασφάλισε τὴν οἰκονομικὴ στήριξιν τοῦ Σίμωνος Σίνα.⁴⁶ Ο Κουμανούδης ἐξέφρασε τὴ διαφωνία του μὲ ἀνώνυμο ἄρθρο στὴν ἐφημ. *Φιλόπατρις*.⁴⁷ Θεωροῦσε πρόωρη ἐνέργεια καὶ πολυτέλεια τὴν ἵδρυση Ἀκαδημίας, ἀφοῦ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπιστήμης στὴν Ἑλλάδα δὲν ἦταν τόσο ὑψηλό, ὥστε νὰ ἐπιλεγοῦν χωρὶς δυσκολία οἱ κατὰλληλοι νὰ τὴν ἐπανδρώσουν. Ἡ Ἑλλάδα, ἐξάλλου, εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ διδασκῆρια γιὰ τὴν «μόρφωσιν εἰδικῶν ἐπιστημόνων ἀνδρῶν, ὧν ποιεῖται χρῆσιν ἀμέσως τὸ κράτος», καὶ ὄχι ἐπιστημονικοὺς συλλόγους μὲ ἀριστίνδην μέλη. Ἡ παραδοχὴ τῆς ἀδυναμίας αὐτῆς δὲν ἦταν «ἀρεστὴ εἰς πολλοὺς· διότι διαδηλοῖ τὴν ταπεινὴν εἰσέτι ἐν τοῖς ἐπιστημονικοῖς πράγμασι κατὰστασιν· ἡμεῖς δὲ οἱ Ἑλληνες γενικῶς σχεδὸν τείνομεν πρὸς τὰ ἀνώτερα μετὰ

43. Στὴν «ἐκθεσὶν περιοδείας ἀπὸ Ἀθηνῶν εἰς Ἀρκαδίαν» ποὺ ἐκφώνησε ὁ Ραγκαβῆς στὴν ΑΕ τόνιζε τὴν ὑποχρέωση τῶν Ἑλλήνων «ὑπὸ τοὺς αἰσίους οἰωνοὺς τῆς ἐλευθερίας» νὰ ἀρχίσουν νὰ ἐρευνοῦν συστηματικὰ «τὴν πατρίδα [...] ὡς σπουδάζουσιν αὐτὴν οἱ ἄλλοι ἐθνεῖς». Βλ. KEINE, Ἀρχεῖο Ἀλ. Ρ. Ραγκαβῆ, φάκ. 62, ὑποφ. 4.

44. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Β', σ. 389. Πβ. τ. Δ', σ. 161, 440.

45. Στὸ ἴδιο, σ. 273-274. Ἡ ιδέα γιὰ τὴν ἵδρυση Ἀκαδημίας κατὰ τὸ πρότυπο τῆς γαλλικῆς γεννήθηκε στὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης, ἐπαναδιατυπώθηκε ἀπὸ τοὺς Βαυαροὺς καὶ ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ τὸν Παναγιώτη Σοῦτσο. Βλ. Γεώργιος Σ. Λάϊος, *Σίμων Σίνας*, Ἀθῆνα 1972, σ. 141-145. Τὴν ιδέα ὑποστήριζαν καὶ ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος (βλ. ὁ.π., σ. 240) καὶ ὁ Κ. Σχινᾶς (βλ. Θανάσης Χρήστου, *Κωνσταντῖνος Δημητρίου Σχινᾶς (1801-1857). Ἡ ζωὴ. Τὸ ἔργο. Ἡ ἐποχὴ του*, Ἀθῆνα 1998, σ. 110, 137).

46. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Β', σ. 389-395.

47. Ἐφημ. *Φιλόπατρις*, 6-7-1856. Βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 62. Γιὰ τὸ ἱστορικὸ τῆς ἀνέγερσης τοῦ κτιρίου καὶ τῆς ἱδρύσεως τῆς Ἀκαδημίας βλ. Γεώργιος Σ. Λάϊος, ὁ.π., σ. 179-204, 213-244 καὶ Γ. Οἰκονόμος, «Ἡ Ἑλλὰς ἐν τῇ Διεθνεῖ Ἀκαδημαϊκῇ Ἑνώσει», *Ημερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος*, 1927, σ. 61- 69.

φιλοτιμίας και φιλοδοξίας ου τῆς τυχούσης. Θέλομεν λοιπόν νὰ ἔχωμεν καὶ ἡμεῖς Ἀκαδημίαν, οἷας ἔχουσι καὶ τὰ λοιπὰ τῶν πεφωτισμένων καὶ πλουσίων ἐθνῶν». Ἦταν, ἐξάλλου, ἀντίθετος μὲ τὴν ἄνωθεν ρύθμιση τῆς γλώσσας, ρόλο ποὺ κάποιοι ἀπέδιδαν στὸ ἴδρυμα τῆς Ἀκαδημίας, δεχόμενος ὡς μοναδικὴ χρησιμότητα ἐνὸς τέτοιου ὁργανισμοῦ τὴ δυνατότητα νὰ ἀναλάβει τὸ ἔργο τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ τῆς σύνταξης λεξικῶν.⁴⁸ Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς σπουδῆς γιὰ τὴ δημιουργία ἐνὸς τέτοιου ιδρύματος θὰ ἦταν νὰ γίνουν μέλη του ὅχι οἱ «ὀλίγοι καὶ ἄριστοι», ἀλλὰ «βέβηλοι καὶ ἀνίκανοι». Μὲ ἀναλυτικούς, τέλος, ὑπολογισμοὺς κατέληγε στὸ συμπέρασμα ὅτι, παρὰ τὴ χορηγία τοῦ Σίνα, οὔτε οἰκονομικὰ εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἐπιβιώσει ἡ Ἀκαδημία καὶ πρότεινε τὰ χρήματα νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ τὴν προώθηση τῶν στόχων τῆς ἀδρανοῦς τότε ΑΕ καὶ γιὰ τὴν ὁργάνωση ἀρχαιολογικοῦ μουσείου.⁴⁹

Στὴ συζήτηση ποὺ ἐπαναλήφθηκε τὸ 1867, ὅταν ὁ Ὑπουργὸς Χ. Χριστόπουλος ἐπιχείρησε νὰ ιδρύσει ὡς Ἀκαδημία τὸ *Ἑλληνικὸν Φιλολογικὸν Συνέδριον*, ὁ Κουμανούδης διατύπωσε καὶ πάλι τὶς ἀντιρρήσεις του,⁵⁰ ἐνῶ ὁ Παγκαβὴς δὲν ἐνεπλάκη, ἀμέσως τουλάχιστον, καθὼς τότε εἶχε ἀρχίσει τὴ διπλωματικὴ του σταδιοδρομία καὶ βρισκόταν στὴν Ἀμερικὴ.⁵¹ Τὸ 1875, πάντως, καί, ἐνῶ τὸ κτίριο τῆς Ἀκαδημίας εἶχε ἀρχίσει νὰ οἰκοδομεῖται, προέτρεπε μὲ ἐπιστολὴ ἀπὸ τὸ Βερολῖνο⁵² τὸν πρωθυπουργὸ Κουμουνοῦρο νὰ προχωρήσει ἐπιτέλους στὴν ἱδρυσή της, «οὐ μόνον διὰ τὴν παρ' ἡμῖν δραστήριον καλλιέργειαν τῶν ἐπιστημῶν, ἀλλὰ πρὸ πάντων [γιατὶ] ἡ ἱδρυσις αὐτῆς θέλει χαιρετηθῇ ὑπὸ πάσης τῆς Εὐρώπης ὡς ἡ ἀρίστη ἀπόδειξις ὑψηλοῦ πολιτισμοῦ τῆς Ἑλλάδος καὶ οἱ σοφοὶ ὅλων τῶν μερῶν, οἵτινες σήμερον ὑπαγορεύουσι τὴν κοινὴν γνώμην θέλουσι ὅλοι βοήσει ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος». Στὴν ἴδια ἐπιστολὴ προέτρεπε τὸν Κουμουνοῦρο νὰ μὴν ἀκούσει τοὺς «μελαγχολικοὺς» καὶ «μεμφιμοίρους» ποὺ πίστευαν «ὅτι ἡ Ἑλλὰς δὲν εἶναι ὥριμος δι' Ἀκαδημίαν, διότι ἄλλως θὰ σάπιση πρὶν ὠριμάσῃ», ἐνῶ χρησιμοποιοῦσε ὡς παράδειγμα τὶς εὐρωπαϊκὰς ἀκαδημίες ποὺ εἶχαν ξεκινήσει μὲ λίγους καὶ χωρὶς σπουδαῖα κτίρια. Δεδομένου ὅτι

48. Γιὰ τὶς γλωσσικὰς ἀπόψεις του βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 56-65.

49. Ὁ Λάιος, παραθέτει τὶς ἀντιρρήσεις τοῦ Κουμανούδη, ἀγνοώντας δικαιολογημένα τὸν συγγραφέα. Βλ. Γεώργιος Σ. Λάιος, ὁ.π., σ. 144-145. Ἀντιρρήσεις ἐξέφρασαν ἀργότερα, κυρίως γιὰ τὸ κτίριο, οἱ Νικόλαος Δαμαλάς (1879), Ἀγγελος Βλάχος (1884), Εἰρηναῖος Ἀσώπιος (1889), Αλέξανδρος Φιλαδελφεὺς (1892) καὶ Γεράσιμος Βώκος (1895). Βλ. ὁ.π., σ. 240-241.

50. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 62-63, 168-176, 266-267.

51. Ὁ Παγκαβὴς ὑποστηρίζει ὅτι ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴ συνεχῶς πίεζε γιὰ τὴν ἱδρυση Ἀκαδημίας καὶ τὸ 1867, ἀλλὰ δὲν εἶναι σαφὲς ἂν ἐμπλέκεται στὸ ζήτημα τοῦ *Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συνεδρίου*. Βλ. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβὴς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Γ', σ. 244.

52. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβὴς, *Χειρόγραφος κώδιξ*, ὁ.π., σ. 155-159.

ή διαφωνία του Κουμανούδη είναι βέβαιο ότι ήταν γνωστή, αν όχι από το άνω-νωμο άρθρο του 1856, τουλάχιστον από τα γεγονότα του 1867, οι παραπάνω χαρακτηρισμοί, όπως και ο μεταγενέστερος «μικρόνοες»,⁵³ αναφέρονταν και σε αυτόν, ο οποίος προτεινόταν, πάντως, από τον Ραγκαβή ως ένα από τα πρώτα μέλη της Ακαδημίας.⁵⁴

Η άποψη του Κουμανούδη για το θέμα παρέμεινε σταθερή ως το τέλος της ζωής του, μολονότι συμμετείχε το 1894, στα εγκαίνια του κτιρίου της Ακαδημίας εκφωνώντας λόγο ως αναπληρωτής του αντιπροέδρου της ΑΕ Σπ. Φιντικλή.⁵⁵ Σταθερή παρέμεινε και η άποψη του Ραγκαβή, ο οποίος το 1887 δημοσίευσε πλήρες σχέδιο «ίδρύσεως και κανονισμού Ακαδημίας».⁵⁶

Παρόμοια διάσταση απόψεων διαπιστώνουμε και ως προς την ανάπτυξη του θεάτρου στην Ελλάδα, και κυρίως την οικοδόμηση κτιρίου που θα στέγαζε τις δραστηριότητές του. Ο Κουμανούδης, λάτρης ο ίδιος της θεατρικής τέχνης και θαμών των παραστάσεων όπερας κατά την εποχή των σπουδών του, θεωρούσε πολυτέλεια την οικοδόμηση κτιρίου στην Αθήνα, με τα ίδια επιχειρήματα που τον οδηγούσαν να αρνείται την ίδρυση Ακαδημίας.⁵⁷ Συμμετείχε στην επιτροπή που ανέλαβε τη σύνταξη κανονισμού του *Εθνικού Θεάτρου* το 1856,⁵⁸ εκφράζοντας παράλληλα την πεποίθηση ότι δεν έπρεπε να κατασκευασθεί *Νέα Σκηνή*, όπως πρότεινε ο Δημ. Καμπούρογλου.⁵⁹ Ο Ραγκαβής, από την άλλη πλευρά, συμεριζόταν την αγάπη του Κουμανούδη για το θέατρο, αλλά όχι την επιφύλαξή του για την οικοδόμηση κτιρίου γι' αυτόν τον σκοπό. Έτσι είχε ενεργό συμμετοχή στην προσπάθεια εξεύρεσης χρηματοδότη, τον οποίο αναζήτησε στους Κωνσταντίνο Ζάππα και Ανδρέα Συγγρό, ενώ ασχολήθηκε με τη σύνταξη σχεδίου για την οικοδομή και κανονισμού λειτουργίας του θεάτρου και συμμετείχε σε επιτροπές με αυτό το αντικείμενο.⁶⁰ Χαρακτηριστικός για τις αντιλήψεις του Ραγκαβή είναι ο τρόπος με τον οποίο συσχέτιζε την Ακαδημία, το Πανεπιστήμιο, το Ζάππειο μέγαρο και το θέατρο:

Εἰς τὴν ἐπίδοσιν τῶν ἐθνῶν τρία τινὰ κυρίως συντείνουσιν· ἡ πρόοδος τῆς ὕλης ἐργασίας, ἡ καλλιέργεια τῆς ἐπιστήμης καὶ ἡ καλλιέργεια τοῦ ἥθους καὶ τῆς διανοίας. Τὴν πρώτην τῶν ἀναγκῶν τούτων ἐπαγγέλλεται νὰ θεραπεύσῃ

53. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Β', σ. 389.

54. Στὸ ἴδιο· Γεώργιος Σ. Λάϊος, ὁ.π., σ. 225.

55. Τὸ γεγονὸς χαρακτηρίσε «αδυσάρεστον ἔργον» καὶ σχολίασε σὲ στιχούργημα ἐκείνων τῶν ἡμερῶν. Βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 278.

56. Γ. Σ. Λάϊος, ὁ.π., σ. 399-406.

57. Φάκ. 21 (1135), ἀρ. 219.

58. Φάκ. 9 (1111), ἀρ. 18.

59. Ἐφημ. *Φιλόπατρις*, 11-8-1856 (τὸ ἀπόκομμα στὸν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 27).

60. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Β', σ. 48· τ. Δ', σ. 96-97, 481, 515-516· Ε. Θ. Σουλογιάννης, *Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς*, ὁ.π., σ. 51, 54, 215· Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Χειρόγραφος κώδιξ*, ὁ.π., σ. 57-73, 146-148, 287-290.

τὸ κατὰστημα τοῦ αἰοιδίμου *Εὔαγγέλη*. Τὴν δευτέραν ἀφορᾷ τὸ ὑπὸ πάντων τῶν Ἑλλήνων ἰδρυθὲν *Πανεπιστήμιον* καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Κυρίου *Σίνα* ἀνεγειρομένη *Ἀκαδημία*, εἰς δὲ τὴν τρίτην καὶ σπουδαιωτάτην ἀνάγκην ἀνταποκρίνεται τὸ *Θέατρον*.⁶¹

Ὁ Παγκαβής πίστευε ὅτι τὸ ἐλληνικὸ κράτος ἦταν ἔτοιμο νὰ ἐνσωματώσει θεσμικοὺς εὐρωπαϊκοῦ τύπου καὶ ἔλειπαν ἀπλῶς τὰ μέσα γιὰ τὴν ὁργάνωσίν του, ἐνῶ κατὰ τὸν Κουμανούδη ἡ συγκρότηση τοῦ ἐθνικοῦ-ἀστικοῦ κράτους ἀποτελοῦσε ἓναν στόχο ποὺ ἀπαιτοῦσε ἀκόμη πολλὰς προσπάθειες, γιὰ νὰ ἐπιτευθεῖ.⁶² Χρησιμοποιοῦσε τὸν ὅρο «σκαπανεῖς» γιὰ νὰ περιγράψει τὸν ρόλο ποὺ διαδραμάτιζε ἡ γενιά του στὴ διαδικασία αὐτή,⁶³ ἐνῶ ἀποκαλοῦσε «κολακευτικὴ αὐταρέσκεια» τὴν τάση πολλῶν συγχρόνων του νὰ προβάλλουν ἀποκλειστικὰ τὶς θετικὰς πλευρὰς τῶν Ἑλλήνων ἀποσιωπώντας τὰ προβλήματα.⁶⁴

Κοινὸ σημεῖο ἀναφορᾶς καὶ τῶν δύο ἦταν ἡ Εὐρώπη, ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ κατακυρωνόταν ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους. Ἡ *Ιστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας* τοῦ Παγκαβῆ καὶ ἡ *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία* τοῦ Κουμανούδη ὑπηρετοῦσαν ἀκριβῶς αὐτὸν τὸν στόχο, ὅπως ἰσχυρίζονται οἱ συντάκτες τῶν ἔργων.⁶⁵ Κατὰ τὸν Παγκαβῆ «τὸ μέλλον τῆς Ἑλλάδος ἐξαρτᾶται κυρίως καὶ σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ἐκ τῆς ὑπολήψεως ἣν θέλει ἐμπνεύσει εἰς τὰ ἄλλα ἔθνη περὶ τῆς ἀναπτύξεως ἧς εἶναι δεκτικὴ ἐν τῷ πολιτισμῷ».⁶⁶ Ὁ Κουμανούδης, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, παρακολουθοῦσε συστηματικὰ τὴν ἀνταπόκριση τῶν Εὐρωπαίων στὰ ἐλληνικὰ ἐπιτεύγματα⁶⁷ καὶ ἀναγνώριζε τὸ δικαίωμά τους νὰ

61. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβής, *Χειρόγραφος κώδιξ*, ὅ.π., σ. 65.

62. Σοφία Ματθαίου, Στέφανος Α. Κουμανούδης, ὅ.π., σ. 101-102. Πβ. τὶς ἀντιρρήσεις τοῦ Καυταντζόγλου γιὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ Ζαπτείου μεγάρου: «Παρ' ἡμῖν ὅμως, ἐνθα ἡ τε γεωργία καὶ ἡ βιομηχανία καὶ πᾶσαι αἱ ἄλλαι τέχναι ἐν σπαργάνοις εὐρίσκονται, καὶ οὐδεμία κατεβλήθη μελέτη καὶ φροντίς πρὸς ἐμφύχωσιν αὐτῶν, ἀποφασίζεται ἐν πατάγῳ καὶ βίᾳ ἡ ἔδρυσις μονίμου μεγάρου τῶν Ὀλυμπίων πρὸς ἔκθεσιν τῶν ἐλληνικῶν προϊόντων ἕνεκα τῆς παρ' ἡμῖν ἀτυχῶς ἐπικρατούσης ἀκρίτου μιμήσεως πάντων τῶν ἀλλοτρίων. Σπεύδομεν δηλαδὴ κούφως καὶ ἐπιδεικτικῶς εἰς θερισμόν, ἐνῶ περὶ σπορᾶς οὐδεμία φροντίς ἐγένετο». Βλ. Λύσανδρος Καυταντζόγλου, «Τὰ Ὀλύμπια ἐν Φαλήρῳ καὶ τὸ νῦν μεταρρυθμιζόμενον Ζάππειον», *Ἀθήναιον* Η' (1879) 374-384.

63. «Ἐπιγραφὰ ἐκ τοῦ Ἀσκληπείου καὶ τῶν πέριξ τόπων», *Ἀθήναιον* Στ' (1877) 476.

64. Σοφία Ματθαίου, Στέφανος Α. Κουμανούδης, ὅ.π., σ. 123, 125.

65. Γιὰ τὸν Παγκαβῆ βλ. Ἐλένη Κωβαίου, «Geschichte der neugriechischen Litteratur von A. R. Rhangabé und Daniel Sanders: Ἡ συμβολὴ τοῦ D. Sanders στὴ μεταποίηση τῶν λογοτεχνικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Α. Ρ. Παγκαβῆ», Ἀστέριος Ἀργυρίου, Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, Ἀναστασία Δανάη Λαζαρίδου (ἐπιμ.), *Πρακτικὰ τοῦ Α' Εὐρωπαϊκοῦ Συνεδρίου Νεοελληνικῶν Σπουδῶν*, Βερολίνο, 2-4 Ὀκτωβρίου 1998. Ὁ Ἑλληνικὸς κόσμος ἀνάμεσα στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴ Δύση 1453-1981, τ. Α', σ. 353-354. Γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ Κουμανούδη βλ. τὴν ἀγγελία ἐκδοσης τοῦ βιβλιογραφικοῦ καταλόγου του τὸ 1854, *Πανδώρα* Στ' (1855-1856) 93-94.

66. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβής, *Χειρόγραφος κώδιξ*, ὅ.π., σ. 289.

67. Φάκ. 36 (1150), ἀρ. 55, 68, 134, 135.

κρίνουν τη συμπεριφορά των Ἑλλήνων ἀπέναντι στις ἀρχαιότητες: «εὐχόμεθα μόνον νὰ φανῶμεν ἐπὶ τέλους ἀσπροπρόσωποι εἰς τὰ ὅμματα τῶν Εὐρωπαίων, δεικνύοντες αὐτοῖς, ὅτι εἴμεθα καλοὶ φύλακες τῶν προγονικῶν ἡμῶν μνημείων, οἷους μᾶς ἀπαιτοῦσιν».⁶⁸

Ὁ «εὐρωπαϊσμός» τοῦ Κουμανοῦδῃ περιορίζεται, ὥστόσο, ἀπὸ κάποιες «ἐλληνοπρεπεῖς» ἀντιλήψεις. Πίστευε ὅτι κρατική ὑποστήριξη ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει μόνον γιὰ τὸ ἐλληνικὸ θέατρο,⁶⁹ ἀπέριπτε τὴ διδασκαλία ξένων γλωσσῶν στὰ Παρθεναγωγεῖα⁷⁰ καὶ τοὺς «ξενισμοὺς» στὴν ἐλληνικὴ γλώσσα,⁷¹ ἐνῶ πρότεινε ἀκόμη καὶ («νὰ μεταβληθῇ ὁ ἱματισμὸς τοῦ Ἑλληνος ἐπὶ τὸ ἀρχαϊκώτερον, τοῦ τε πολίτου καὶ τοῦ στρατιώτου».⁷² Σὲ ἓνα ἄρθρο μὲ τὸν τίτλο «Παιδαγωγία τῶν μεγάλων» τὸν Μάρτιο τοῦ 1862,⁷³ συζητοῦσε τὴν ἱδρυση «τιμητείας» τῶν ἡθῶν κατὰ τὸ πρότυπο τῶν Ρωμαίων. Γιὰ νὰ καταλήξει στὴν πρόταση γιὰ τὴ «ρύθμιση» ἐκ μέρους τῆς πολιτείας τοῦ τρόπου ζωῆς τῶν πολιτῶν, σχολίαζε τὶς εὐρωπαϊκὲς ὑπερβολές, κατὰ τὴ γνώμη του, ὡς πρὸς τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα. Τὸ μεγάλο διάστημα ποὺ οἱ Ἕλληνες ἐξῆσαν στὴ «δουλεία» τοὺς ἐμπόδιζε νὰ κερδίσουν ἀπὸ τὶς εὐρωπαϊκὲς ἐξελίξεις ἐν τῷ μεταξύ, γεγονός ποὺ τοὺς κατέστησε ἀνώριμους νὰ ἐνστερνισθοῦν τὰ εὐρωπαϊκὰ ἥθη, συνεπῶς ἔπρεπε νὰ παρακάμψουν τὴν εὐρωπαϊκὴ ἐμπειρία καὶ νὰ ἐφαρμόσουν κάποιους ὁρθοὺς θεσμοὺς παλαιότερους, δηλ. τῶν ἀρχαίων λαῶν, θεσμοὺς ἐλεγκτικούς τῆς ιδιωτικῆς ζωῆς.

Δήλωνε ἐπίσης μὲ ἰδιαίτερη ἐμφαση ὅτι ἀπέριπτε τὸν «κοσμοπολιτισμό»: «Τὴν φιλοπατρίαν θεωρῶ ἀρετὴν ἐγὼ ἰδιαζόντως πως, προτιμητέαν τοῦ κοσμοπολιτισμοῦ κατὰ πολὺ· διότι μόνον δι' αὐτῆς προβαίνει ἐν ἔθνος καὶ δι' αὐτοῦ καὶ ἄλλα ἔπειτα· ἄλλως ὄχι. Ὁ κοσμοπολιτισμὸς δὲ φέρει σχεδὸν εἰς τὴν ἀδιαφορίαν».⁷⁴ Τὴν ἀρχὴ του διατύπωσε καὶ ὡς δόγμα: «Φιλανθρωπίαν μετὰ πατριωτισμοῦ δέχομαι, ὅχι δὲ κοσμοπολιτισμόν, διότι ὡς ἔχουσι τὰ πάθη τῶν ἀνθρώπων ὁ κοσμοπολιτισμὸς εἶναι θάνατος τῆς προόδου».⁷⁵ Δὲν ὑπάρχει καμ-

68. *Φιλίστωρ* 2 (1862) 496.

69. Βλ. τὸν ἐπικῆδαιο ποὺ συντάξε ὁ ἴδιος γιὰ τὸν ἑαυτό του, *φάκ.* 5(1107), ἀρ. 12.

70. Βλ. τὰ ἀνυπόγραφα ἄρθρα «Περὶ τῆς παρ' ἡμῖν ἀνατροφῆς καὶ παιδείας», ἐφημ. *Φιλόπατρις*, 23-12-1855 καὶ «Παρατηρήσεις περὶ τῆς παρ' ἡμῖν ἀνατροφῆς καὶ παιδείσεως», ἐφημ. *Φιλόπατρις*, 16-3-1856 (τὰ ἀποκόμματα στὸν *φάκ.* 51 (1165), ἀρ. 22-25).

71. *Φάκ.* 24 (1138), ἀρ. 3ῃ' (1-6).

72. Βλ. τὸν ἐπικῆδαιο γιὰ τὸν ἑαυτό του, *φάκ.* 5(1107), ἀρ. 12.

73. *Φιλίστωρ* 3 (1842) 261-268. Βλ. καὶ *φάκ.* 36(1150), ἀρ. 78. Πβ. τὴν παρόμοια ἀποψη τοῦ Πέτρου Σκυλίτζῃ Ὀμηρίδῃ διατυπωμένη στὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης: Γιάννης Κόκκωνας, *Ὁ Πολίτης Πέτρος Σκυλίτζης Ὀμηρίδης, 1784-1872. Μελέτη τῆς συμμετοχῆς ἐνὸς ἐλάσσονος σὲ γεγονότα μείζονος σημασίας*, Ἀθήνα 2003, σ. 142, 221.

74. *Ἡμερολόγιον Στεφάνου Α. Κουμανοῦδῃ 1845-1867*, μεταγραφὴ Στ. Ν. Κουμανοῦδῃς, ἐπιλεγόμενα Α. Π. Ματθαίου, Ἀθήνα 1990, σ. 110-111.

75. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανοῦδῃς*, ὁ.π., σ. 244-246.

μία ένδειξη ότι ο Παγκαβής ένστερνιζόταν αὐτὴν τὴν ἄποψη. Ἀντιθέτως, ὁ κοσμοπολιτισμὸς ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ ἀναγνωρισμένα χαρακτηριστικά του. Ὅλες οἱ ἐρμηνεῖες ποὺ ἔχουν δοθεῖ π.χ. γιὰ τὸ περιεχόμενο τῆς πεζογραφικῆς του παραγωγῆς, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τοὺς ἐπὶ μέρους στόχους ποὺ ἔχουν διαπιστωθεῖ, συγκλίνουν στὴν παραδοχὴ ὅτι μὲ τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλον τρόπο ὁ κόσμος τῶν κειμένων του ὑπερβαίνει τοὺς ἐλληνικοὺς ὀρίζοντες καὶ ἐξοικειώνει τὸν ἀναγνώστη μὲ τὴ σύγχρονη εὐρωπαϊκὴ πραγματικότητα.⁷⁶

Ταυτισμένος μὲ τὴν πρώτη περίοδο τῆς ΑΕ καὶ τοὺς πύρινους λόγους τοῦ θεοῦ του Ἰακ. Ρίζου Νερουλοῦ κατὰ τοῦ Βυζαντίου, ὁ Παγκαβής, ὅπως καὶ ὁ Κουμανούδης, δὲν φαίνεται νὰ ένστερνίσθηκε ποτὲ τὸ τρίσημο σχῆμα τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας τοῦ Παπαρρηγόπουλου, στὸν βαθμὸ τουλάχιστον ποὺ γνωρίζουμε τίς ἀπόψεις του.⁷⁷ Μολονότι οἱ ἀπόψεις ποὺ ἐκφράζουν σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχαία τέχνη καὶ τὴν παρακμὴ της στὰ χρόνια τοῦ Βυζαντίου ταυτίζονται ὡς πρὸς τὴ βασικὴ ἀρχή,⁷⁸ διαφοροποιοῦνται ὡς πρὸς τὸ στοιχεῖο τῆς θρησκείας. Ἐνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελοῦν οἱ ἀπόψεις τους γιὰ τὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική.

Κατὰ τὸν Παγκαβή:

Οὕτω φύοδην συμμιγέντων τῶν διαφόρων τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὁυθμῶν, καὶ τοῦ θόλου παντοίως συνδυασθέντος καὶ συνδεθέντος μετὰ τῶν κίωνων, πα-

76. Τάκης Καγιαλῆς, «Πατριδογνωσία, ξενοτροπία καὶ ἱστορία. Καλλιγᾶς καὶ Παγκαβής», Νάσος Βαγενᾶς (ἐπιμ.), *Ἀπὸ τὸν Λεάνδρου στὸν Δουκῆ Λάρα. Μελέτες γιὰ τὴν πεζογραφία τῆς περιόδου 1830-1880*, Ἡράκλειο 1997, σ. 119-148· Δημήτρης Τζιόβας (ἐπιμ.), *Ἀλέξανδρος Ρίζος Παγκαβής, Δηγήματα*, Ἀθήνα 1999, σ. 9-129· Ἀλέξης Πολίτης, «Ἐθνοκεντρισμὸς καὶ εὐρωπαϊσμός. Ζητήματα ἰδεολογίας στὸ ἔργο τοῦ Ἀλεξάνδρου Ρίζου Παγκαβῆ», *Ὁ ρομαντισμὸς στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 2001, σ. 221-238.

77. Ὁ πρῶτος πρόεδρος τῆς ΑΕ, μὲ τίς σκληρὲς ἀπόψεις του κατὰ τοῦ Βυζαντίου, ἀποτελεῖ ἓνα βασικὸ σημεῖο ἀναφορᾶς στὸ πλαίσιο ποὺ ἔχει διαγράψει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, ὁ ὁποῖος ἔχει ἐπισημάνει, ἐξἄλλου, μὲ ἔμφαση πόσο ἀρχαιολάτρες ἦσαν οἱ Φαναριῶτες. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἑλληνικὸς ρομαντισμὸς*, Ἀθήνα 1982, σ. 221-241, 339-340. Ὁ Παγκαβής δὲν περιλαμβάνεται στὰ πρόσωπα, τῶν ὁποίων τὰ κείμενα χρησιμοποιοῦνται συχνὰ ὡς τεκμηρίωση στὸ σχῆμα αὐτό. Στὸ ἀρχεῖο του σώζονται ἀναλυτικὲς σημειώσεις γιὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο, τίς ὁποῖες δὲν δημοσίευσε. Πρόκειται γιὰ μιὰ οὐδέτερη χρονολογικὴ καταγραφή γεγονότων τῆς Βυζαντινῆς περιόδου. Βλ. KEINE, Ἀρχεῖο Ἀλ. Ρ. Παγκαβῆ, φάκ. 74. Βλ. ἐπίσης Εὐθύμιος Σουλογιάννης, «Ὁ Ἀλέξανδρος Ρίζος Παγκαβής καὶ τὸ ἱστοριογραφικὸ ἔργο του», *Παρνασσὸς ΚΒ'* (1980) 263. Στὸ θεατρικὸ ἔργο *Δούκας* παρουσιάζει μὲ τὰ μελανότερα χρώματα τὴν κοινωνία τοῦ Βυζαντίου. Βλ. Ἀλέξης Πολίτης, *Ἐθνοκεντρισμὸς καὶ εὐρωπαϊσμός*, ὁ.π., σ. 227.

78. Τὸ θέμα ποὺ ἀνακοίνωνε πὼς θὰ διδάξει ὁ Παγκαβής κατὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1844-1845 ἦταν τὸ ἑξῆς: «Πὼς ἐταπεινώθη [ἡ ἀρχαία τέχνη] ὑπὸ τῶν Ἀπογόνων, πὼς ἐζηχρειώθη καὶ διεστράφη ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων, πὼς τέλος κατεστράφη ὑπὸ τῆς ἀπειροκάλου καὶ ἀμαθοῦς βυζαντινῆς δυναστείας καὶ ὑπὸ τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν ...». Βλ. Α. Ρ. Παγκαβῆ καθηγητοῦ τῆς Ἀρχαιολογίας τὸ τελευταῖον μάθημα κατὰ τὸ ἔτος 1844-1845, σ. 16.

ρήχθησαν ἐκ τῶν ἀρχαίων βουλευτηρίων αἱ βυζαντιναὶ ἐκκλησίαι, ὧν ἀρχέτυπον ὁ ἀπαράμιλλος τῆς ἀγίας Σοφίας ναός.⁷⁹

Κατὰ τὸν Κουμανούδη:

Ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ λοιπὸν ἐθανυμάζετο τὸ κτίσμα τῆς Ἀγίας Σοφίας ἐν Βυζαντίῳ ὡς καλλιτέχρον, ἐνῶ δὲν ἦτο καὶ δὲν εἶναι (ἂν ἐξαιρέσῃ τις τὸν θόλον του) παρὰ τραγέλαφος. Πῶς ἦτο δυνατόν ἢ ἀρχιτεκτονικὴ νὰ ἔχῃ τινα ὑπαρξιν αὐτοτελῆ καὶ ἔλλογον μετὰ κάλλους, ὅτε ἤδη ἀπὸ Κωνσταντίνου ἐτράπησαν οἱ ἀπαίδευτοι συνήθως αὐτοκράτορες εἰς τὸ κατασκευάζειν οἰκοδομὰς μὲ δανεισμένα ἢ μᾶλλον ἠρπαγμένα ἐξ ἄλλων παλαιότερων κτισμάτων μέλη ἀρχιτεκτονικὰ διαφορωτάτων σχημάτων;⁸⁰

Ὁ Ραγκαβῆς ἀναγνώριζε τὸ εἰδικὸ βάρος τῆς θρησκείας καὶ τοῦ Πατριαρχείου στὴν ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ⁸¹ καὶ συνδέεταν μὲ τὸν σύλλογο Ἀνάπλασις,⁸² ποὺ ἔθετε ὡς στόχο «νὰ συντελέσῃ εἰς τὴν ἀνάπλασιν καὶ διοργάνωσιν τῆς κοινωνίας διὰ τοῦ χριστιανισμοῦ ἐξυπηρετουμένου ὑπὸ τῶν ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν»,⁸³ σύλλογο μὲ τὸν ὅποιο ὁ Κουμανούδης δὲν ᾔθελε νὰ ἔχει καμμία σχέση.⁸⁴ Ὁ Ραγκαβῆς συμμετεῖχε ἐπίσης εὐχαρίστως στὶς ἐκδηλώσεις τοῦ *Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως*, εἴτε ὡς ἀκροατὴς εἴτε ὡς ὁμιλητής,⁸⁵ ἐνῶ ὁ Κουμανούδης ἀντιμετώπιζε μὲ μεγάλη ἀντιπάθεια τοὺς πνευματικὸς κύκλους τῆς Κωνσταντινουπόλεως,⁸⁶ ὅπως καὶ τὴν ἴδια τὴν πόλιν, ἣ ὅποια συμβόλιζε ὅλα ὅσα ἀπέρριπτε.

79. Α. Ρ. Ραγκαβῆ καθηγητοῦ τῆς Ἀρχαιολογίας τὸ τελευταῖον μάθημα κατὰ τὸ ἔτος 1845-1846, σ. 11.

80. Στεφάνου Α. Κουμανούδη *Ἀνέκδοτα. Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους*, μεταγραφὴ Στέφανος Ν. Κουμανούδης, Ἀθήνα 1983, σ. 47. Τὸ κείμενο συντάξε ὁ Κουμανούδης τὸ 1867.

81. Ἑλένη Κωβαίου, «Geschichte der neugriechischen Litteratur von A. R. Rhangabé und Daniel Sanders», ὁ.π., σ. 356. Γιὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ Κουμανούδη βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 126-129, 213-215, 221-222, 244-246, 248-250.

82. Διετέλεσε Πρόεδρος καὶ στὴ συνέχεια ἰσόβιος Ἀντιπρόεδρος. Βλ. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Δ', σ. 510-512.

83. Θανάσης Καλαφάτης, «Θρησκευτικὴ ἀντιπαράθεση καὶ κοινωνικὴ διαμαρτυρία: οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Ἀπόστολου Μακράκη στὴν βορειοδυτικὴ Πελοπόννησο (1890-1900)», *Τὰ Ἱστορικά* 18,19 (Ἰούνιος, Δεκέμβριος 1993) 123.

84. Ὅταν τοῦ ἔστειλαν τὸ ὁμώνυμο περιοδικὸ καὶ ζήτησαν τὴν παντὸς εἵδους συνδρομὴ του, ἀγνόησε τὴν ἐπιστολὴ. Βλ. φάκ. 5 (1107), ἀρ. 132.

85. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Γ', σ. 466-467, 497.

86. Βλ. τὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἡλία Τανταλίδην, σχόλιο γιὰ τὴ βιογραφία τοῦ Στεφ. Καραθεοδωρῆ (φάκ. 4 (1106), ἀρ. 11): «τὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐτυπώθη ἀπὸ τριάκοντα ἐτῶν, ὅπερ νὰ ἐπενήργησεν εἰς τὴν τοῦ ἔθνους παιδείαν σημαντικῶς; ποία γραμματικὴ, ποῖον λεξικόν, ποία χρηστομάθεια ἑλληνικὴ ἢ λατινικὴ ἢ Γερμανικὴ ἢ γαλλικὴ; ποία ἐκδοσις Ἑλληνος ἢ Ρωμαίου κλασικοῦ; ποία φυσικὴ; ποία γεωγραφία; ποία χημεία; ποία ἀνατομία, ποία χειρουργικὴ; ποία φυσικὴ ἱστορία, ποία ἱστορία τῆς γραμματολογίας, ποία ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία κτλ. κτλ.».

Ἡ διάσταση ἀπόψεων ποὺ τοὺς διέκρινε ὡς πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ συνδέεται μὲ τὶς παραπάνω πεποιθήσεις. Ὁ Κουμανούδης συντασσόταν μὲ αὐτοὺς ποὺ πίστευαν ὅτι ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ ἔπρεπε νὰ μεταρρυθμισθεῖ.⁸⁷ Κατὰ τὴ γνώμη του, ἡ ψαλμωδία «τῆς μύτης» δὲν εἶχε καμμία σχέση με τὴ φυσικὴ ἐξέλιξη τῆς ἐλληνικῆς μουσικῆς καὶ ὀφειλόταν στὴν ἐπιβολὴ τοῦ «ἀνατολικοῦ» ὅφους ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν, ἔπρεπε ἐπομένως νὰ καλλιεργηθεῖ τὸ μουσικὸ αἰσθητήριον τῶν Ἑλλήνων μὲ πρότυπο τὴν εὐρωπαϊκὴ μουσικὴ ἁρμονία.⁸⁸ Ὁ Παγκαβὴς ἀπὸ τὴν ἄλλή πλευρὰ ἐνστερνιζόταν τὴν ἄποψη ὅτι ὁ παραδεδομένος τρόπος ψαλμωδίας ἀποτελοῦσε συνέχεια τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς μουσικῆς⁸⁹ καὶ συμφωνοῦσε μὲ τὴν ἄποψη ἐκείνων ποὺ χαρακτηρίζαν τὴν εἰσαγωγὴ τῆς τετραφωνίας στὶς ἐκκλησίες «ἀσεβὴ νεωτερισμόν».⁹⁰

Στὶς πολιτικὲς ἀντιλήψεις, ἂν ἐξαιρέσουμε τὴν πρακτικὴ ἐνασχόληση τοῦ Παγκαβῆ μὲ τὴν πολιτικὴ, σὲ γενικὲς γραμμὲς συμφωνοῦσαν. Ὑπῆρξαν καὶ οἱ δύο προστατευόμενοι τοῦ Κωλῆττη, πολιτικὰ «σωφρονες» καὶ μετριοπαθεῖς, πιστοὶ στὸ καθεστὼς τῆς Βασιλευομένης Δημοκρατίας, πολὺ κοντὰ στὸν Γεώργιο καὶ ἀντίθετοι πρὸς κάθε εἶδους ἀνατροπές.⁹¹

Κοινωνικὴ διάσταση

Σὲ μιὰ τόσο στενὴ καὶ ὀλιγάνθρωπη στὸ ἐπίπεδο τῶν λογίων κοινωνία, ὅπως ἦταν ἡ ἀθηναϊκὴ, οἱ διαφωνίες, οἱ ἀντιπάθειες καὶ οἱ συγκρούσεις ἔχουν, ἀσφαλῶς, ἔντονο τὸ προσωπικὸ στοιχεῖο. Εἶναι δύσκολο νὰ διακρίνει κανεὶς τὰ κριτήρια, βάσει τῶν ὁποίων συγκροτοῦνται οἱ κοινωνικοὶ ἢ πνευματικοὶ κύκλοι καὶ ὀργανώνονται οἱ πολιτικὲς ἢ ἄλλες διασυνδέσεις.

Μολοντί ἡ μόνη ἀναφορὰ τοῦ Κουμανούδη στὸν Παγκαβῆ κατὰ τὴν ἐποχὴ

87. Πρόκειται γιὰ δύο σαφῶς διακρινόμενες ὁμάδες ποὺ ὑποστηρίζουν ἢ ἀπορρίπτουν τὴ μεταρρύθμιση τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς. Βλ. πρόχειρα Ἑλλη Σκοπετέα, *Τὸ «Πρότυπο Βασίλειον» καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα. Ὁψεις τοῦ ἐθνικοῦ προβλήματος στὴν Ἑλλάδα (1830 - 1880)*, Ἀθήνα 1988, σ. 182-183.

88. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 47-48· Μαριλίτσα Μητσοῦ, *Στεφάνου Α. Κουμανούδη, Στράτης Καλοπείχειρος*, ὁ.π., σ. 194, 196. Ἡ ἄποψή του γιὰ τὴ μουσικὴ εἶναι ἀπολύτως στὸ πνεῦμα τοῦ πρώτου δοκιμίου του: *Ποῦ σπεύδει ἡ τέχνη τῶν Ἑλλήνων τὴν σήμερον, προσετέθησαν καὶ δύο πραγματεῖαι Ἰωάννου Βιγκελμάννου περὶ τέχνης*, ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ, Βελιγράδι 1845.

89. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Δ', σ. 92· ἐπίσης σ. 28, 116, 384, 481, 533-534· Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβῆς, *Χειρόγραφος κώδιξ*, ὁ.π., σ. 124-126.

90. KEINE, Ἀρχεῖο Ἀλ. Ρ. Παγκαβῆ, φάκ. 77.

91. Γιὰ τὸν Κουμανούδη βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 105-106, 228, 233-234, 236-237, 256. Γιὰ τὸν Παγκαβῆ βλ. ἐνδεικτικὰ Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Α', σ. 353-355, 357 καὶ τ. Γ', σ. 111-112. Ἐπίσης Ε. Θ. Σουλογιάννης, *Αλέξανδρος Ρίζος Παγκαβῆς, 1809-1892. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του*, Ἀθήνα 1995, *passim*.

των σπουδών του στη Γερμανία γίνεται με άφορμή την ανάγνωση μιᾶς ποιητικῆς ἀνθολογίας,⁹² εἶναι βέβαιο ὅτι τὸν γνώριζε καὶ ὑπὸ τίς ἄλλες του ιδιότητες. Ὁ Κουμανούδης παρακολούθησε μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ πράγματα στὴν Ἑλλάδα, γνώριζε π.χ. τὸν Ludwig Ross καὶ τὸν Κυριακὸ Πιττάκη.⁹³

Ἡ προσωπικὴ γνωριμία ἔγινε τὸ 1845 στὸ Πανεπιστήμιο. Τὸ πρῶτο σχόλιο τοῦ Κουμανούδη ἦταν: «πολλὰ ὁμιλεῖ. Φραγγίζει πῶς, δὲν Ἑλληνίζει κατὰ τὸ φέρεσιμον, εὐδιάκριτος».⁹⁴ Εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ δύο λόγιοι ἀνῆκαν σὲ διαφορετικοὺς κύκλους στὴν Ἀθήνα, ἐνῶ δὲν εἶχαν ιδιαίτερες κοινωνικὲς σχέσεις. Ὁ Ραγκαβῆς ἐμφανίζεται μία μόνο φορὰ στοὺς καταλόγους ἐπισκεπτῶν πού συνήθιζε νὰ τηρεῖ ὁ Κουμανούδης,⁹⁵ τὴν ἐποχὴ μάλιστα πού συνεργάστηκαν στὴν προσπάθεια προβολῆς τῶν ἐλληνικῶν δικαίων στὴ διεθνή κοινότητα, ἐκ μέρους τῶν Θρακῶν, παραμονές τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου.⁹⁶ Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ συνεργάστηκαν γιὰ τὴν ἵδρυση «Φιλαρμονικῆς Ἑταιρείας».⁹⁷

Τὰ πρόσωπα πού συμπαθοῦσε ὁ Ραγκαβῆς ἢ συγκροτοῦσαν τὸν κύκλο του, ὁ Κ. Σχινᾶς, ὁ Σκαρλάτος Βυζάντιος, ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος κυρίως, ἀλλὰ καὶ ὁ Χαρ. Χριστόπουλος, ὁ Ἀναστάσιος Γούδας, ὁ Κ. Φρεαρίτης κτλ., εἶναι ἀκριβῶς αὐτά, μὲ τὰ ὁποῖα, μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, ἀντιπαρετέθηκε ὁ Κουμανούδης.⁹⁸ Ἡ ἴδια παρατήρηση μπορεῖ νὰ γίνει καὶ ἀντιστρόφως· ὀρισμένα μὴ συμπαθῇ στὸν Ραγκαβῆ πρόσωπα, ὅπως ἦσαν ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης, ὁ Γεώργιος Παπασλιώτης, ὁ Ἀριστείδης Μωραϊτίνης, ὁ Περικλῆς Ἀργυρόπουλος, εἶναι πρόσωπα πού ἐκτιμοῦσε ἢ ὑποστήριζε ὁ Κουμανούδης.⁹⁹ Ἡ στάση, ἐξάλλου,

92. Ἡμερολόγιον ἐν Γερμανίᾳ (φάκ. 23 (1137), ἀρ. 1), 8 Νοεμβρίου 1841 στὸ Βερολίνο. Τὸ τμήμα αὐτὸ δημοσιευμένο: Μαριλίζα Μητσού, «Ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Στεφάνου Α. Κουμανούδη», *Μολυβδοκοπιδολογία* 5 (1995/96) 250-254. Ἡ ἀνθολογία εἶναι τοῦ Κωνσταντίνου Ἀλ. Χαντσερῆ, *Νέος Παρνασσός ἢ Ἀπάνθισμα τῶν ἐκλεκτοτέρων ποιήσεων τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1841.

93. ΕΒΕ, Ἀρχεῖο Κουμανούδη, φάκ. 1559, ἀρ. 12, Ἡμερολόγιον ἐν Γερμανίᾳ (φάκ. 23 (1137), ἀρ. 1).

94. *Ἡμερολόγιον Στεφάνου Α. Κουμανούδη 1845-1867*, ὁ.π., σ. 34.

95. Φάκ. 36(1150), ἀρ. 139.

96. Συνυπεγράψαν τὸ 1854, μαζί μὲ ἄλλους, ἐκκλήση στὴ γαλλικὴ γλῶσσα πρὸς τοὺς εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς νὰ ἐπιδείξουν φιλόφρονες αἰσθήματα πρὸς τοὺς Ἕλληνες. Βλ. [Κωνσταντίνος Ράδος], «Ἐκλογή ἐγγράφων ἐκ τοῦ γραμματοφυλακίου τοῦ Στ. Κουμανούδη», *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας*, νέα σειρά Α', τχ. Β' (1928) 133-134.

97. ΚΕΙΝΕ, Ἀρχεῖο Ἀλ. Ραγκαβῆ, φάκ. 39, ἀρ. 106, 107.

98. Ὡς πρὸς τὸν Ραγκαβῆ, γιὰ τοὺς Σχινᾶ, Παπαρρηγόπουλο, Βυζάντιο βλ. παραπάνω. Ὁδὴγός γιὰ τὰ ἄλλα πρόσωπα εἶναι τὰ *Ἀπομνημονεύματα*. Ὡς πρὸς τὸν Κουμανούδη, ἢ διαμάχη μὲ τοὺς Παπαρρηγόπουλο καὶ Βυζάντιο εἶναι γνωστὴ, ἐνῶ γιὰ τὸν Χριστόπουλο ἀναφέρω τὴν ὑπόθεση τῆς Ἑταιρείας πού δὲν ἰδρύθηκε τὸ 1858. Γιὰ τὸν Φρεαρίτη βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 36-39. Μὲ τὸν Γούδα, τέλος, ὁ Κουμανούδης ἀντιπαρετέθηκε γιὰ τὴν καταστροφὴ ἀρχαιοτήτων πού εἶχε διαπράξει. Βλ. ἐφημ. *Παλιγγενεσία*, 17-2-1872, 19-2-1872, 22-2-1872, 25-5-1872.

99. Βλ. φάκ. 28 (1142), ἀρ. 37 (γιὰ τὸν Φαρμακίδη), φάκ. 20 (1134), ἀρ. 4, φάκ. 26

του Ραγκαβή απέναντι στην ΑΕ υποδηλώνει από μία άποψη την αντιπαράθεσή του με μια ολοκληρη ομάδα ανθρώπων που τη συγκροτούν μετά την αποχώρησή του. Άνεξάρτητα από την αξιοπιστία του, το σχόλιο ότι ο Παπαρρηγόπουλος ήταν «αποκεκλεισμένος» από την ΑΕ αποτελεί μια έμμεση ένδειξη προς αυτήν την κατεύθυνση. Στη διαφωνία σχετικά με το ζήτημα της Ακαδημίας το 1896 ο Ροϊδης διακρίνει σαφώς την ομάδα Ραγκαβή, Παπαρρηγόπουλου από αυτήν των Κουμανούδη, Β. Οικονομίδη,¹⁰⁰ ενώ παρόμοια διαπίστωση για τον Ραγκαβή έχει γίνει και ως προς τους λογοτεχνικούς κύκλους της Αθήνας.¹⁰¹

Η στάση συγκεκριμένων προσώπων ανάδεικνύει αυτήν τη διάσταση. Ένας από τους πρώτους και σφοδρότερους επικριτές του Παπαρρηγόπουλου την εποχή που επιχειρούσε να διοριστεί στο Πανεπιστήμιο, το 1850, ήταν ο Βασίλειος Σχινάς, άνθρωπος του στενού περιβάλλοντος του Κουμανούδη.¹⁰² Ο Ήλιος Σταθόπουλος, που υπογράφει ένα πολύ επιθετικό κείμενο έναντι του Ραγκαβή και του Π. Σούτσου, ανήκε επίσης στο στενότατο περιβάλλον του Κουμανούδη. Με το φυλλάδιο υπό τον τίτλο *Ο Α. Ραγκαβής και ο Π. Σούτσος ή η Νέα Έπιστήμη περί των Φαινομένων της Αυτόματου Κινήσεως της Τραπέζης και η Νέα Σχολή του Γραφομένου Λόγου*, που κυκλοφόρησε το 1853, ο Σταθόπουλος στρεφόταν άφ' ενός έναντι του Ραγκαβή για τις απόψεις του περί πνευματισμού¹⁰³ και άφ' ετέρου έναντι των απόψεων του Σούτσου για την ανάσταση της αρχαίας έλληνικής. Ο Σταθόπουλος μεταξύ πολλών άλλων έγραφε για τον Ραγκαβή (σ. 6): «ο άνήρ είναι μεστός κόμπου, στόμφου και οίησης, επιπόλαιος εν πάσι, και ακριτος υπερβάθμιος». Στρεφόταν και έναντι του Παπαρρηγόπουλου για ένα λάθος της ιστορίας του και σημείωνε ότι ανέμενε «την καταδρομήν του συναγωγίου», να απολυθεί δηλαδή, αν γινόταν Έπουργός Παιδείας ο Ραγκαβής, λόγω της επίθεσής του. Την ίδια εποχή ο Κουμανούδης, μολονότι συμφωνούσε απολύτως με τις απόψεις των αντιπάλων του Σούτσου,¹⁰⁴

(1140), άρ. 92 (για τον Παπασιλώτη), Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, έ.π., σ. 187-190 (για τον Άργυρόπουλο), Κ. Θ. Δημαρής, «Αθησαύριστα και αποθησαυρισμένα κείμενα του Σ.Α. Κουμανούδη», *Ο Ξεραμιστής* 15 (1978-1979) 1-4, 8-10 (για τον Μωραϊτίνη).

100. Έμ. Ροϊδης «Ακαδημία χωρίς Ακαδημαϊκούς». Βλ. Άλκης Άγγέλου (έπιμ.), *Άπαντα Έμ. Ροϊδη*, τ. Ε', Αθήνα 1978, σ. 198.

101. Στον κύκλο του ανήκουν εκτός του Παπαρρηγόπουλου, οί Δ. Βερναρδάκης, Θ. Όρφανίδης, Σκαρλάτος Βυζάντιος, Π. Ματαράγκας κ.ά. Βλ. Άθηνά Γεωργαντζά, *Έμμανουήλ Ροϊδης. Η πορεία προς την πάτισσα Ιωάννα*, Αθήνα 1993, σ. 157.

102. Γεώργιος Λάιος, «Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Α' (1814-1851)», *Μνημοσύνη* 5 (1974-1975) 307-311. Ο Β. Σχινάς σχεδόν συνομήλικος του Κουμανούδη και από τους πρώτους μαθητές του, ήταν καθηγητής των Λατινικών στη Ριζάρειο. Βλ. Ιωάννης Λαμπρίδης, *Ζαγοριακά*, Αθήνα 1870, σ. 40-46 (σημ. για την Ριζάρειο). Για τη σχέση του με τον Κουμανούδη βλ. φάκ. 35(1149), άρ. 88 και φάκ. 5(1107), άρ. 100.

103. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, έ.π., τ. Β', σ. 287-293.

104. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, έ.π., σ. 60-61.

δὲν δημοσίευσε τίποτε· ὁ Σταθόπουλος ἀποτελοῦσε κατὰ κάποιον τρόπο τὴ δημοσία φωνὴ τοῦ φίλου του.¹⁰⁵

Ὁ Κουμανούδης δὲν ἐκτιμοῦσε ἰδιαίτερα τὶς ἐπιστημονικὲς ἱκανότητες τοῦ Ραγκαβῆ· τὸν θεωροῦσε «ἀπρόσεκτο» καὶ «ἐπιπόλαιο» στὰ γραπτὰ του. Σχολιάζοντας τὸ ἔργο *Antiquités Helléniques* σημειώνει: «Ἐν γένει ὁ Ῥαγκαβῆς γράφων τὸ ἐκτενὲς τοῦτο ἀρχαιολογικὸν βιβλίον γενικὰς εἰδήσεις περὶ ἱστορίας παρεῖχε, χωρὶς νὰ φροντίζῃ περὶ τῆς ἀκριβείας, ἅτε ὡν περὶ ἄλλα τινα ἐστραμμένος, εἰς τὰ πολιτικὰ φαίνεται, ὅθεν *de minimis praetor non curat*».¹⁰⁶ Παρόμοιες ἦσαν καὶ οἱ παρατηρήσεις του γιὰ τὴ μετάφραση τῆς *Ἐλευθερωμένης Ἱερουσαλήμ* τοῦ Τορκουάτο Τάσσο: «Ἀλλὰ καὶ πολλὴν εὐχέρειαν καὶ ἐπιπολαιότητα ὁ εὐλογημένος καὶ ἀπροσεξίαν ἔδειξεν ἀπ' ἐκείνας ὁποῦ ἤξεύρομεν ἐν πᾶσι σχεδὸν τοῖς ἔργοις του».¹⁰⁷ Ἡ κριτικὴ του ἐπεκτεινόταν καὶ στὶς λογοτεχνικὲς ἐπιδόσεις τοῦ Ραγκαβῆ. Τὸ 1849 σὲ δύο ἀνώνυμα ἄρθρα στὴν ἐφημερίδα *Νέα Ἑλλάς*, στὴν ὁποία ἦταν τακτικὸς συνεργάτης, ὁ Κουμανούδης ἀμφισβητοῦσε τὴν πρωτοτυπία διηγήματος τοῦ Ραγκαβῆ δημοσιευμένου στὴν *Εὐτέρπη*,¹⁰⁸ ἐνῶ τὸ ἴδιο ἐπικριτικὸς ἦταν καὶ γιὰ τὸ ἔργο *Γοργὸς ἰέραξ* ποὺ ὑπέβαλε ὁ Ραγκαβῆς στὸν ποιητικὸ διαγωνισμὸ τὸ 1871, στὴν κριτικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ ὁποίου συμμετεῖχε.¹⁰⁹

Οἱ Κουμανούδης καὶ Ραγκαβῆς δὲν συνυπῆρξαν σὲ κανένα περιοδικὸ ἔντυπο ὡς συνεκδότες. Ἡ ὁμάδα ποὺ ἐξέδιδε ἢ εἶχε τακτικὴ συνεργασία μὲ τὸν *Φιλίστορα* ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τοὺς φιλόλογους καὶ μαθητὲς τοῦ Κουμανούδη, Κωνσταντῖνο Μαυροφρύδη, Κωνσταντῖνο Ξανθόπουλο καὶ Ἀριστείδη Κυπριανό, ἐνῶ στὸ *Ἀθήναιον* συνεκδότες ἦσαν ὁ Κουμανούδης καὶ ὁ Καστόρχης, βασικοὶ

105. Ὁ Σταθόπουλος εἶναι ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας φυλλαδίου ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1857 μὲ τὸν τίτλο *Τοῦ ποιητικοῦ διαγωνισμοῦ τοῦ 1857 τὰ ἐπεισόδια καὶ μὴς λογικῆς ἀριθμητικῆς ἢ ἐπικρίσεις* καὶ εἶχε στόχο νὰ ὑπερασπισθεῖ τὸν Κουμανούδη στὶς ἐπιθέσεις ποὺ δεχόταν μὲ ἀφορμὴ τὸν ποιητικὸ διαγωνισμὸ τῆς χρονιᾶς ἐκείνης.

106. Φάκ. 20 (1134), ἀρ. 20.

107. Φάκ. 39 (1153), ἀρ. 81.

108. Τὸ ἀπόκομμα στὸν φάκ. 51(1165), ἀρ. 5.

109. Φάκ. 32 (1146), ἀρ. 13. Βλ. τὴν ἐκθεση: P. Moullas, *Les concours poétiques de l'Université d'Athènes 1851-1877*, Ἀθήνα 1989, σ. 291. Ὁ Κουμανούδης δὲν τοῦ συγχώρησε ποτὲ τὸ γεγονός ὅτι δὲν βράβευσε, ὡς εἰσηγητὴς στὸν Πάλλειο ποιητικὸ διαγωνισμὸ τὸ 1851, τὸ πιὸ ἀγαπημένον ἔργο του, τὸν *Στράτη Καλοπύχειρο*. Μολοντί εἶχε συνείδηση ὅτι, μὲ τὶς περικοπὲς ποὺ ὁ ἴδιος εἶχε κάνει αὐτολογακρινόμενος, ἀπέκρυπτε ἀπὸ τὸ κοινὸ τὴν οὐσία τοῦ ἔργου—στὴν ἀνυπόγραφη ἀπάντηση στὴν κριτικὴ τοῦ Ραγκαβῆ σημειώνει ὅτι ἡ οὐσία κρυβόταν στοὺς στίχους ποὺ ἔλειπαν—, ποὺ ἐξέφραζε μὲ τὴ μεγαλύτερη πληρότητα τὶς πεποιθήσεις του, μετὰ ἀπὸ χρόνια, τὸν κατηγοροῦσε ὅτι δὲν εἶχε «εἰσδύσει στὸ νόημα τοῦ ποιήματος» καὶ χαρακτήριζε τὴν κρίση του «ἐπιπολαία». Βλ. Ν. Α. Βέης, «Ἐμμετρα κείμενα Στ. Α. Κουμανούδη», *Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ* 14 (1947-1948) 316. Γιὰ τὸν *Στράτη Καλοπύχειρο* βλ. Μαριλίζα Μητσοῦ, *Στεφάνου Α. Κουμανούδη, Στράτης Καλοπύχειρος*, ὁ.π.

συντελεστές ἐπὶ πολλὰ χρόνια τῆς ΑΕ. Τὰ μόνα περιοδικά, στὰ ὁποῖα συνυπῆρξαν ὡς συγγραφεῖς ἦσαν ἡ *Πανδώρα* κατὰ τὴν περίοδο 1851-1856 καὶ ἡ *Χρυσάλλης* κατὰ τὸ διάστημα 1863-1867.

Στὸ *Ἀθήναιον*, ἐξάλλου, δημοσιεύθηκε καὶ ἡ διαμάχη Παγκαβῆ-Λύσανδρου Καυταντζόγλου γιὰ τὸ μνημεῖο τοῦ Γρηγορίου Ε'. Ὁ Καυταντζόγλου εἶχε παλαιότερα ὑπερασπισθῆ τὸν Κουμανούδη στὴ διαμάχη του μὲ τὸν Φρεαρίτη, ὅταν ὁ τελευταῖος, ὡς Πρύτανης, ὑποχρέωσε τὴν ΑΕ νὰ ἀπομακρύνει τὰ ἀρχαῖα ποὺ φυλάσσονταν σὲ κάποιες αἵθουσες τοῦ Πανεπιστημίου.¹¹⁰ Στὴν περίπτωση τῆς ἀντιδικίας του μὲ τὸν Καυταντζόγλου, γιὰ τὴ μορφή τοῦ μνημείου ποὺ ἐπρόκειτο νὰ κατασκευασθῇ γιὰ νὰ τιμῇ τὸν Γρηγόριο Ε',¹¹¹ διακρίνεται ἡ ἀντιπάθεια ποὺ ἔτρεφε ὁ ἴδιος ὁ ἀρχιτέκτονας τοῦ μνημείου, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐκδότες τοῦ *Ἀθηναίου* πρὸς τὸ πρόσωπό του. Στὸν πρόλογο τῶν ἐκδοτῶν ὁ Παγκαβῆς χαρακτηριζόταν «αὐτοκλήτως ἐπιστέλλων νὰ ἐμποδισθῇ ἡ ἐκτέλεσις τῆς ἀποφάσεως τῆς ἐπιτροπῆς» καὶ ἔπαιρνε τὸ μέρος τοῦ Καυταντζόγλου σημειώνοντας ὅτι τὰ λεγόμενα τοῦ τελευταίου «ἔχουσι ἐπιστημονικὴν ἀξίαν». Ὁ Καυταντζόγλου κατηγοροῦσε τὸν Παγκαβῆ γιὰ τὸ «ἀποφθεγματικόν», «ἀξιωματικόν» ὕφος του, ἐνῶ ἐμμέσως τὸν χαρακτηρίζε ἀναρμόδιο νὰ κρίνει. Ὁ Παγκαβῆς ἐπανῆλθε μὲ ἄρθρο στὴν ἐφημ. *Ἐφημερίς*, γεγονὸς ποὺ ὀδήγησε τὸν Καυταντζόγλου νὰ δημοσιεύσει στὸ *Ἀθήναιον*¹¹² ἐπιστολὴ τοῦ Λουδοβίκου Θηρσίου, ὁ ὁποῖος ὑποστήριζε τὶς ἀπόψεις του. Τὸ ὕφος τῶν σχολίων τῶν ἐκδοτῶν ἦταν καὶ πάλι εἰρωνικὸ γιὰ τὸν Παγκαβῆ, ἐνῶ ὁ Θήρσιος τοῦ καταλόγιζε «αὐταρέσκεια», «ἀλαζονείαν» καὶ ἀναρμοδιότητα νὰ ἐκφέρει γνώμη «περὶ τῆς εἰδικότητος» τῶν ζωγράφων.¹¹³

Κοινωνικὴ συνείδηση

Ἐξετάζοντας τὴν πορεία ἐνσωμάτωσης τῶν δύο λογίων, τὰ δίκτυα «προστασίας» ποὺ ἐντάχθηκαν, καθὼς καὶ τὴν κοινωνικὴ τους συνείδηση, ὀδηγούμαστε στὴ διαπίστωση ὅτι δὲν ἀνῆκαν ἀπλῶς σὲ ἄλλους κύκλους, ἀλλὰ ἡ ἀπόστασις μεταξὺ τους ἦταν καὶ κοινωνικὴ. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι μὲ τὰ προσόντα ποὺ

110. Λύσανδρος Καυταντζόγλου, *Καλλιτεχνικὴ ἐξέτασις τῶν κατὰ τὴν ἀποπεράτωσιν καὶ ἀνακαίνισιν τοῦ Ἑθνικοῦ Πανεπιστημίου ἔργων τοῦ πρώην πρυτάνεως Κ. Φρεαρίτου*, Ἀθήνα 1865, σ. 72-73.

111. «Περὶ τοῦ τάφου τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ Ε' ἐπιστολὴ Α. Ρ. Παγκαβῆ καὶ ἀπάντησις εἰς αὐτὴν ὑπὸ Α. Καυταντζόγλου», *Ἀθήναιον* Δ' (1875) 125-142.

112. Λύσανδρος Καυταντζόγλους, «Συμπλήρωμα τῆς περὶ τοῦ τάφου τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ Ε' καλλιτεχνικῆς μελέτης», *Ἀθήναιον* Δ' (1876) 344-354.

113. Σχολιάζοντας τὴν ὑπόθεσις, ὁ Παγκαβῆς ἀργότερα ἀπέδιδε τὴν ἐπίθεσις μόνον στοὺς ἀμέσως ἐμπλεκόμενους Καστόρχη καὶ Καυταντζόγλου. Βλ. Ἀλέξανδρος Ρ. Παγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Δ', 169. Εἶναι ἡ μόνη ἀναφορὰ τοῦ Παγκαβῆ στὸ πρόσωπο τοῦ Καστόρχη σὲ ὅλο τὸ κείμενο.

διέθετε, ή αποκατάσταση του Ραγκαβή στην Ελλάδα ήταν ούτως ή άλλως εξασφαλισμένη, είναι χαρακτηριστική ή ευκολία, με την οποία ενσωματώθηκε στην ελληνική κοινωνία, στηριζόμενος στην αρχή στον πατέρα του, ο οποίος άμέσως εντάχθηκε στους ήγετικούς κύκλους.¹¹⁴

Από την πρώτη στιγμή της άφιξής του στην Ελλάδα ο Ραγκαβής αποκαταστάθηκε επαγγελματικά ως αξιωματικός του στρατού, ήρθε σε επαφή με τον Καποδίστρια και γενικά με τα πρόσωπα που ανήκαν στα ήγετικά στρώματα. Μετά την παραίτησή του από το στρατό, περίμενε μια καλύτερη αποκατάσταση στηριζόμενος στην οικονομική στήριξη του πατέρα του, ενώ άρχισε τη σταδιοδρομία του στην ελληνική δημόσια διοίκηση το 1832, όταν ο θείος του, Ίάκωβος Ρίζος Νερουλός, τον διόρισε στη θέση του Παρέδρου στο Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως. Η επαγγελματική του ασφάλεια δεν κινδύνευσε, όταν εξ αιτίας του «σκανδαλώδους» γάμου του παύθηκε από το Υπουργείο Εκπαιδύσεως.¹¹⁵ κατέλαβε άμέσως τη θέση του διευθυντή του Βασιλικού Τυπογραφείου. Το ψήφισμα κατά των ετεροχθόνων τον βρήκε στο Υπουργείο Εσωτερικών, από όπου απολύθηκε μέν, αλλά διορίστηκε, σχεδόν άμέσως, στο Πανεπιστήμιο ως καθηγητής της Αρχαιολογίας.¹¹⁶

Από τη θέση του «προστατευομένου» στην αρχή της σταδιοδρομίας του βρέθηκε άρκετά νωρίς στη θέση του «προστάτη». Στήριξε τον Κ. Παπαρρηγόπουλο και την οικογένειά του, ενώ οι δύο αυτοί, μαζί με τους γηραιότερους Κ. Σχινά και Σκαρλάτο Βυζάντιο, συμπορεύθηκαν για χρόνια αλληλοϋποστηριζόμενοι. Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος διορίστηκε το 1834 στο Υπουργείο Δικαιοσύνης, όταν Υπουργός ήταν ο Κ. Σχινάς, και όταν απολύθηκε ως ετερόχθων το 1844, ήταν ο Ραγκαβής που τον υποστήριξε συνιστώντας στον Κωλέττη το 1845 να τον διορίσει στο Γυμνάσιο Αθηνών, κάτι που πραγματοποιήθηκε ένα χρόνο μετά. Προηγήθηκε ή δυσμενής μετάθεση του προκατόχου του Γρηγόριου Γ. Παπαδόπουλου, εξ αιτίας της άρνησής του να συμμορφωθεί στην ύπουργική έγκυκλιο που συνιστούσε το βιβλίο του Παπαρρηγόπουλου. Τον διδακτορικό τίτλο που χρειάστηκε μερικά χρόνια αργότερα, για να διοριστεί στο Πανεπιστήμιο, τον όφειλε στις ενέργειες του Σχινά.¹¹⁷

Ο Ραγκαβής γνώριζε τον Κωλέττη από το 1831. Το 1834 ως σύμβουλος

114. Στο σπίτι του πατέρα του στην Αθήνα το 1834 συναθροίζονταν μέλη της προεπαναστατικής έξουσίας, Φαναριώτες και ξένοι παρειδημούντες. Βλ. [έπιστολή του Thomas Abbet-Grasset], «Αί Αθήναι πρό 66 έτών», *Παναθήναια* 1 (1900-1901) 264-265.

115. Για τον γάμο του βλ. παρακάτω.

116. Για τη ζωή του κατά την περίοδο αυτή βλ. Ε. Θ. Σουλογιάννης, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής*, ό.π., σ. 39-50. Λεπτομερέστερη περιγραφή γίνεται στα αντίστοιχα έτη στα *Απομνημονεύματα*.

117. Κ. Θ. Δημαρής, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ. 116-117, 122-123, 138, 448-449.

στο Υπουργείο Παιδείας ανέλαβε να συντάξει οργανισμό για τα γυμνάσια και το πανεπιστήμιο στην Αθήνα, ο οποίος δεν έγινε δεκτός από την αντιβασιλεία.¹¹⁸ Τò 1847 είχε τη δυνατότητα να προωθή υπόθεσεις και άλλων, εκμεταλλεύμενος τη σχέση του με πολιτικά πρόσωπα.¹¹⁹ Από τò 1856, όποτε εξελέγη βουλευτής του Πανεπιστημίου και στη συνέχεια τοποθετήθηκε στη θέση του Υπουργού Ξεωτερικών, ή σχέση του με την πολιτική είναι άμεση.¹²⁰

Αν πιστέψουμε τόν Παγκαβή, τò 1833 του προσφέρθηκε ή θέση του συμβούλου στο Υπουργείο Παιδείας, την όποία παραχώρησε στόν Σχινά που βρισκόταν σέ δυσμένεια και δέν είχε εργασία εκείνην τήν εποχή.¹²¹ Τò 1861, σέ μιá περίοδο που ή μόνη θέση τήν όποία κατείχε ό Παγκαβής ήταν αúτ ή του καθηγητή στο Πανεπιστήμιο, με δικές του ενέργειες, διατήρησε ό Σκαρλ. Βυζάντιος τή θέση του στο Υπουργείο Παιδείας που κινδύνευε.¹²² Ακόμη και αν τά παραπάνω είναι άπλως ισχυρισμοί του Παγκαβή, ή άναφορά τους μάς όδηγεí σέ ένα βασικό χαρακτηριστικό τής κοινωνικής του συνείδησης, τò αίσθημα ύπεροχής. Είτε τήν θεωρήσουμε πνευματική, είτε κοινωνική, οί εκδηλώσεις της είναι οί ίδιες, δεδομένου ότι ή πνευματική ύπεροχή καθεαυτή σέ μιá κοινωνία που ό αριθμός τών ανθρώπων με εύρωπαϊκή παιδεία ήταν πολú μικρός, συνιστούσε από μόνη της κοινωνική άνωτερότητα. Δέν ήταν άπλως φιλοφροσύνη, λοιπόν, ή παρατήρηση του Σκαρλάτου Βυζάντιου, λίγο πριν τήν έγκατάσταση του Γεωργίου στην Ελλάδα, ότι ή θέση τής ύπεύθυνης τής αúλης τής Βασιλίσσας άν ηκε δικαιωματικά στην κυρία Παγκαβή.¹²³

Στò θεατρικό του έργο *Του Κουτρούλη ο γάμος* ό Παγκαβής αποκαλύπτει τήν κοινωνική του συνείδηση σέ μιá κρίσιμη για τούς έτερόχρονες περίοδο, τò 1844. Η σάτιρα άναφέρεται στην εύκολία με τήν όποία ό καθένας, χωρίς καμμία παιδεία, ειδικά προσόντα και κύρος, μπορούσε να καταλάβει δημόσιες θέσεις στην ελληνική κοινωνία. Μέσα από τήν κριτική στο πολιτικό σύστημα που λειτουργεί χωρίς άξιοκρατία, ό συγγραφέας υπερασπίζεται έμμέσως τήν ύφιστάμενη επίθεσεις τάξη τών ανθρώπων με προσόντα και τήν έντονα άμφισβητούμενη ύπεροχή της.¹²⁴

118. Κώστας Λάππας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τόν 19ο αιώνα*, Αθήνα 2004, σ. 50, 52.

119. KEINE, Άρχείο Άλ. Ρ. Παγκαβή, φάκ. 1, άρ. 5, έπιστολή Παγκαβή προς Χ. Παρμενίδη, 17-3-1847. Έχει αναλάβει να προωθήσει ύπόθεση του Χ. Παρμενίδη στόν Υπουργό Γλαράκη και στόν διάδοχό του.

120. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβής, *Απομνημονεύματα*, έ.π., Β', σ. 373· Κώστας Λάππας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα*, έ.π., σ. 115, 120.

121. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβής, *Απομνημονεύματα*, έ.π., Β', σ. 361.

122. Στò ίδιο, Γ', σ. 76-77. Με τόν ίδιο τρόπο παρουσιάζει τά Σκιαδικά ως οικογενειακή του ύπόθεση. Βλ. Κώστας Λάππας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα*, έ.π., σ. 503.

123. KEINE, Άρχείο Άλ. Ρ. Παγκαβή, φάκ. 40, άρ. 68, έπιστολή προς Παγκαβή τής 9 Αύγ. 1863. Είναι βέβαιος ότι δέν θά τήν καταλάβει, εξ αίτίας τών πολιτικών πραγμάτων.

124. Δημήτρης Σπάθης, α"Αί λυτρηάι συνέπειαι τών επανάστάσεων". Τά πολιτικά

Ἡ συνείδηση κοινωνικῆς ἀνωτερότητας πού χαρακτηρίζει τὸν Ραγκαβῆ ἐρμηνεύει τὴν ὑπεροψία, μὲ τὴν ὁποία ἀντιμετώπιζε πολλοὺς ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους μὲ τοὺς ὁποίους διασταυρώθηκε στὴ ζωὴ του. Ἐνας ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν καὶ ὁ Κουμανούδης, τουλάχιστον κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς ἐγκατάστασής του στὴν Ἑλλάδα. Τὸ 1851 ὁ Κουμανούδης δημοσίευσε ἐπιστολὴ στὴν *Πανδώρα*,¹²⁵ μὲ τὴν ὁποία ἀνακοίνωνε, ἐνοχλημένος, ὅτι ὁ ἴδιος εἶχε ἐπανειλημμένα καταγγεῖλει τὴν πλαστότητα τῶν χειρογράφων τοῦ Σιμωνίδη καὶ ἀνέφερε τὰ ἄρθρα πού εἶχε δημοσιεύσει ἀνώνυμα στὴν ἐφημ. *Νέα Ἑλλάς*.¹²⁶ Ἡ ἐπιστολὴ ἦταν ἀπάντηση σὲ ἐκτενὲς σχετικὸ δοκίμιο τοῦ Ραγκαβῆ, μέλους τῆς ἐκδοτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ περιοδικοῦ, ὅπου ἀγνοεῖτο ἡ σχετικὴ ἀρθρογραφία ὁποιοῦδήποτε ἄλλου γιὰ τὸ θέμα.¹²⁷ Ἀκόμα κι ἂν ἀγνοοῦσε ὁ Ραγκαβῆς, τὴν ταυτότητα τοῦ ἀρθρογράφου τῆς *Νέας Ἑλλάδος*, ἀποκλείεται νὰ μὴ γνώριζε τὴ σχετικὴ δραστηριότητα τοῦ Κουμανούδη, ὁ ὁποῖος εἶχε συμμετάσχει στὴν ἐπιτροπὴ τῶν καθηγητῶν πού ἔκρινε τὰ χειρόγραφα καὶ εἶχε γνωματεύσει πρῶτος γιὰ τὴν πλαστότητά τους, ἐνῶ εἶχε ὑποστῆ καὶ μήνυση γιὰ συκοφαντικὴ δυσφήμιση ἀπὸ τὸν θιγόμενο πλαστογράφο. Δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ραγκαβῆς δὲν ἀναφέρει τίποτε σχετικὰ μὲ τὴν ὑπόθεση αὐτὴ στὰ *Ἀπομνημονεύματα*, ὅπου προβάλλει συνήθως ἰδιαίτερα τὴ συνεισφορά του σὲ ὁποιοδήποτε ζήτημα, εἴτε πολιτικὸ εἴτε πνευματικόν.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὁ Κουμανούδης, παρὰ τὴν ἀνασφάλεια πού αἰσθανόταν κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἐπαγγελματικῆς κυρίως ζωῆς του στὴν Ἀθήνα, γνωρίζοντας πόσο εὐκολο ἦταν νὰ χάσει τὴ θέση του στὸ Πανεπιστήμιο,¹²⁸ δὲν ἔδειξε νὰ ὑποτιμᾷ τίς φιλολογικὲς του ἱκανότητες. Μολονότι τὸν ἀπασχολοῦσε τὸ μέγεθος τοῦ ἀκροατηρίου του,¹²⁹ θεωροῦσε τὸν ἑαυτό του ἴσο, ἴσως καὶ ἀνώτερο,¹³⁰ ἀπὸ τοὺς παλαιότερους συναδέλφους του. Ἡ στάση του ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογὴ τῆς ἐπαγγελματικῆς θέσης ἦταν παρόμοια μὲ αὐτὴν τοῦ Ραγκαβῆ· καὶ οἱ δύο ἐπέμειναν νὰ διορισθοῦν στὴ θέση τοῦ καθηγητῆ στὸ Πανεπιστήμιο, ὁ μὲν Κουμανούδης ἀπέρριψε τὴ θέση τοῦ καθηγητῆ στὸ Γυμνάσιο Πατρῶν,¹³¹

γεγονότα τοῦ 1843 καὶ *Τοῦ Κουτρούλη ὁ γάμος*, *Τὰ Ἱστορικά* 2 (Δεκέμβριος 1984) 317-334. Ὁ συγγραφέας τονίζει τὴ φανερῶτικη συνείδηση τοῦ Ραγκαβῆ.

125. *Πανδώρα* Β' (1851-1852) 754.

126. Ἀναφέρει 7 δημοσιεύματα. Στὸ ἀρχεῖο του σώζονται τὰ ἀποκόμματα τῶν 6. Βλ. φάκ. 51(1165), ἀρ. 6-12. Γιὰ τὴν ὑπόθεση βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 44.

127. *Πανδώρα* Α' (1850-1851) 262-263.

128. *Ημερολόγιον Στεφάνου Α. Κουμανούδη 1845-1867*, ὁ.π., σ. 54, 55. Διορίσθηκε ὑφηγητὴς τὸ 1845, ἔγινε ἑκτακτος καθηγητῆς τὸ 1846 καὶ τακτικὸς τὸ 1854.

129. Στὸ ἴδιο, σ. 63, 73, 76, 151.

130. Στὸ ἴδιο, σ. 69, 72 («ἐκ φύσεως ἔχω κάποια ἐξοχὴ καὶ λαμπρὴ ἱκανότητα στὴν κατανόηση τῶν ἀρχαίων συγγραφέων»).

131. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 29.

ὁ δὲ Παγκαβῆς στὸ Γυμνάσιο Ἀθηνῶν.¹³² Δὲν ἔδειξε ἐπίσης νὰ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὶς ἐπανειλημμένες ἀντιρρήσεις τοῦ Παγκαβῆ σὲ ἀπόψεις ποὺ ἐξέφραζε εἴτε ἡ ΑΕ, εἴτε ὁ ἴδιος. Γύρω στὸ 1895, πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, ἦταν ἡ ἔκδοση τῶν ἀπομνημονευμάτων τοῦ Παγκαβῆ ποὺ τοῦ γέννησε τὴ σκέψη νὰ γράψει καὶ αὐτὸς ἀπομνημονεύματα, ὅπως τὸν παρακινοῦσαν οἱ φίλοι του.¹³³ Ὁ τρόπος ποὺ ὁ Παγκαβῆς ἀντιμετωπίζει τὸν Κουμανοῦδὲ στὰ Ἀπομνημονεύματα ὑποδηλώνει, πάντως, τὴν «οὐδέτερη» σχέση τους. Τὸν ἀναφέρει ἐλάχιστα, μία φορὰ ὡς μέλος τῆς κριτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ Βουτσιναίου ποιητικοῦ διαγωνισμοῦ καὶ μία ὡς ὑποψήφιο γιὰ ἓνα γερμανικὸ παράσημο, καὶ τὶς δύο φορὲς παρεμπιπτόντως καὶ μὲ ἀφορμὴ περιστάσεις στὶς ὁποῖες πρωταγωνιστεῖ ὁ ἴδιος.¹³⁴ Στους ἐπανειλημμένους σχολιασμοὺς τῆς ΑΕ, ὁ Κουμανοῦδης ἀπουσιάζει, κάτι ποὺ δὲν ἰσχύει γιὰ τὸν Εὐστρατιάδην, γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν κρύβει τὴν ἀντιπάθειά του.

Μία χαρακτηριστικὴ καὶ γνωστὴ διαμάχη εἶναι αὕτη μὲ τὸν Κυριακὸ Πιττάκη, αὐτόχθονα Ἀθηναῖο, ἀσχολούμενο μὲ τὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων μνημείων ἀπὸ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο. Ὁ Παγκαβῆς ἀντιμετώπιζε ὑπεροπτικὰ ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή ποὺ ἤρθε στὴν Ἑλλάδα τὸν αὐτοδίδακτο Πιττάκη.¹³⁵ Ὁ Πιττάκης διετέλεσε ἐπὶ χρόνια ὑφιστάμενος τοῦ Παγκαβῆ, ἀπὸ τὸ 1832 ὡς τὸ 1841, ὡς ὑπάλληλος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας. Συνιδρυτὲς τῆς ΑΕ καὶ τὰ πιὸ δραστήρια στελέχη της κατὰ τὴν πρώτη δεκαετία, ἐφθασαν στὸ σημεῖο νὰ μὴν ἔχουν οὔτε τυπικὲς σχέσεις. Ἀφορμὴ ἦταν ἡ ἔκδοση τῶν *Antiquités Helléniques* τοῦ Παγκαβῆ, ὅπου ὁ συγγραφέας ἀναδημοσίευσε μὲ διορθώσεις ὅλο τὸ ὕλικό τῶν ἐπιγραφῶν ποὺ εἶχε συγκεντρώσει καὶ δημοσιεύσει ὁ Πιττάκης, κερδίζοντας ἔτσι ὁ ἴδιος τὴ φήμη στὴν εὐρωπαϊκὴ ἐπιστημονικὴ κοινότητα. Ἐνα ἄλλο ἐπεισόδιο στὸ πλαίσιο τῆς ΑΕ –δὲν διαβάστηκε ἐπιστημονικὸ ὑπόμνημα τοῦ Πιττάκη ἐξ αἰτίας τῆς μακρηγορίας τοῦ Παγκαβῆ γιὰ ἄλλο θέμα– σὲ συδυασμὸ μὲ τὸν παραγκωνισμὸ τοῦ Πιττάκη στὴ διοίκηση τῆς Ἑταιρείας, ὅπου ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν κατελάμβανε θέση ἀπλοῦ μέλους, παρὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν ψήφων ποὺ ἐλάμβανε στὶς ἐκλογές, ὁδήγησε στὴν πλήρη ρήξη. Ἀπὸ τὸ 1852 ὁ Πιττάκης ἀπέκλυτε συστηματικὰ ἀπὸ τὸν Παγκαβῆ τὸ ἀνευρισκόμενο ὕλικό τῶν ἐπιγραφῶν, γεγονὸς ποὺ ἀνέφερε ὁ Παγκαβῆς στὸν πρόλογο τοῦ β' τόμου τῶν *Antiquités Helléniques*. Ὁ Πιττάκης ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἀνῆκε σὲ αὐτοὺς ποὺ ἐπέμεναν νὰ δημοσιευθεῖ στὶς ξένες ἐφημερίδες

132. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Β', σ. 136-137.

133. Φάκ. 39 (1153), ἀρ. 41.

134. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Γ', σ. 93, τ. Δ', σ. 226.

135. Αὐτὸς εἶναι πιθανῶς ὁ συγγραφέας ἄρθρου ποὺ σχολιάζει μὲ εἰρωνεία τὴν «προ-κῆρυξιν» τοῦ Πιττάκη γιὰ τὸ ἔργο του *Ancienne Athènes*. Βλ. Ἀθηνᾶ Γ. Καλογεροπούλου, Μαρία Προύνη-Φιλίππ, *εἰσαγωγὴ στὸ Εὐρετήριο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος πρώτης καὶ δευτέρας περιόδου 1837-1874*, Ἀθήνα 1973, σ. 8'.

ή παραίτηση του Ραγκαβή από την Αρχαιολογική Έταιρεία το 1851.¹³⁶

Ο Πιττάκης, χαρακτηριστικός αυτόχθων, είχε έρείσματα σε πολλούς, όχι μόνον Αθηναίους,¹³⁷ αλλά και ξένους αρχαιολάτρες.¹³⁸ Είναι χαρακτηριστική η αποστροφή του προξένου τών ΗΠΑ στην Αθήνα, Gregory Perdikaris, στην περιγραφή τών δραστηριοτήτων της ΑΕ:

*Its President Mons J. R. Nerulos, and its Secretary, Mr. R. Rangabé have been too inefficient, and have done little else besides inflicting long speeches upon the members and their friends, who, once a year, assemble under the columns of the Parthenon for the purpose of celebrating the anniversary of the Society. Owing to the inertness of its chief officers, the Society has lost much of its life, and the interest of the antiquities might have suffered still more had it not been for the energy, the Zeal and untiring effort of Mr Pittakes, a member of the Society and «Conservator General of the antiquities of the country». Mr Pittakes, who is a native of Athens, is almost the only man in the city who, by the simplicity of his manners and the purity of his patriotism, can lay claim to the enviable distinction of a classic descent.*¹³⁹

Η άνεση, όπως και η συνείδηση κοινωνικής ανωτερότητας του Ραγκαβή, είναι φανερή σε όλη του τη ζωή. Η παρουσία σε κοινωνικές εκδηλώσεις, είτε κοσμικές είτε πολιτικές, ήταν έντονη και διαρκής.¹⁴⁰ Η πολιτική και διπλωματική ιδιότητα δεν έρμηνεύει πλήρως αυτήν την κοινωνική συμπεριφορά, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα χρόνια της παραμονής του στην Αθήνα. Από την πρώτη στιγμή που ήρθε στην Ελλάδα, παρατήρησε με έκπληξη, αλλά και ικανοποίηση «τους έξοχους τρόπους» και τις «συναναστροφές» που χαρακτήριζαν κάποιους κύκλους,¹⁴¹

136. Αθηνά Γ. Καλογεροπούλου, Μαρία Προύνη-Φιλίπ, *δ.π.*, σ. πθ'-ρμ'. Για τη διαμάχη βλ. επίσης Άγγελικη Κόκκου, *Η μέριμνα για τις αρχαιότητες*, *δ.π.*, σ. 91. Για την απόκρυψη ύλικού από τον Πιττάκη βλ. επίσης την επιστολή του προς τον Ραγκαβή: KEINE, Άρχεο Άλ. Ρ. Ραγκαβή, *φάκ.* 39, άρ. 101.

137. Το 1832 ήταν δημογέροντας. Βλ. Άγγελικη Κόκκου, *δ.π.*, σ. 89. Άργότερα είχε την υποστήριξη της εφημερίδας *Αιών* και του εκδότη της Ι. Φιλήμονα. Βλ. Αθηνά Γ. Καλογεροπούλου, Μαρία Προύνη-Φιλίπ, *δ.π.*, σ. ρλδ'. Στις μεταγενέστερες περιγραφές της αθηναϊκής κοινωνίας προβάλλεται ιδιαίτερα. Βλ. Δ. Γατόπουλος, *Η ιστορία της αθηναϊκής κοινωνίας*, Αθήνα 1942, σ. 76.

138. Ήταν αυτός που τους ξεναγούσε στις αρχαιότητες της Αθήνας και τόν άνεφεραν στις δημοσιευόμενες έντυπώσεις τους. Βλ. Άγγελικη Κόκκου, *δ.π.*, σ. 88-89. Βλ. επίσης Έντμντ Άμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος. «Η σύγχρονη Ελλάδα» 1854*, μετάφρ. Ά. Σπήλιος, Αθήνα χ.χ. [α' έκδ. 1855], σ. 175.

139. G. A. Perdikaris, A.M. (Late Consul of the United States at Athens), *The Greece and the Greeks*, Νέα Υόρκη 1845, σ. 44-45. Σε υποσημείωση, πάντως, τονίζει την επιστημονική συμβολή του Ραγκαβή, με τις πληροφορίες που παρείχε στις ετήσιες εκθέσεις της Έταιρείας.

140. Ε. Θ. Σουλογιάννης, *Άλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής*, *δ.π.*, σ. 235, 242.

141. Άλ. Ρ. Ραγκαβής, *Άπομνημονεύματα*, *δ.π.*, τ. Α', σ. 232· τ. Β' σ. 61.

συμπεριφορές προφανώς οικείες σέ αὐτόν. Ἡ κοινωνική ἄνεση φαίνεται καί ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῆς πορείας τῆς οἰκογένειάς του· τὰ παιδιά του σπούδασαν στὸ ἐξωτερικὸ καὶ οἱ δύο ἀκολούθησαν διπλωματικὴ καριέρα.¹⁴² Ἡ σχέση τοῦ Ραγκαβῆ μὲ τοὺς συλλόγους τῆς ἐποχῆς ἀποτελεῖ ἐπίσης στοιχεῖο τῆς κοσμικῆς του ἐξωστρέφειας. Συμμετεῖχε μὲ μεγάλη προθυμία στὸν *Παροασσό*, ὅπου ἐξελέγη Πρόεδρος τοῦ καλλιτεχνικοῦ τμήματος, καὶ στὸν *Σύλλογο πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων*, ὡς μέλος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου.¹⁴³

Ἄς δοῦμε τὴν πορεία ἐνσωμάτωσης τοῦ Κουμανούδη. Σύνδεσμος τοῦ νεοφερμένου μὲ τὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία ὑπῆρξαν οἱ συμφοιτητὲς καὶ φίλοι του στὴ Γερμανία, Σταῦρος Σταθόπουλος, Ἡρ. Μητσόπουλος, Π. Εὐστρατιάδης, Γεώργιος Πετιμεζᾶς καὶ Γεώργιος Ἀλεξάκης.¹⁴⁴ Ἀπὸ αὐτοὺς ὁ Σταθόπουλος, καθὼς καὶ ὁ Ἡπειρώτης Δημήτριος Χαραμῆς, ἐπίσης φίλος ἀπὸ τὴ Γερμανία, τὸν ἔφεραν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὰ πρόσωπα πού θὰ τὸν βοηθοῦσαν νὰ σταθεῖ, κυρίως ἐπαγγελματικά.¹⁴⁵

Τὸ δίκτυο «προστασίας» πού κάλυψε στὴν ἀρχὴ τὸν Κουμανούδη ἦταν ὁ κύκλος τῶν Ἡπειρωτῶν, ὁ ὁποῖος ἦταν συνδεδεμένος μὲ τὸ Γαλλικὸ κόμμα, λόγω τοῦ Κωλέττη. Εἶναι βέβαιον πὼς δὲν δημιούργησε δικό του κύκλωμα· τὸ 1863 καὶ τὸ 1885 χρειάστηκε νὰ μεσολαβήσουν συγγενεῖς, στὴν πρώτη περίπτωση ὁ ἀδελφός του καὶ στὴν δεύτερη ὁ Ζακυνθινὸς θεῖος τῆς γυναίκας του, ὥστε νὰ ἐπιλύσει κάποια προβλήματα πού εἶχαν δημιουργηθεῖ στὶς σχέσεις του μὲ τὴν Κυβέρνηση.¹⁴⁶ Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἐρμηνεία πού μπορεῖ νὰ

142. Ε. Θ. Σουλογιάννης, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς*, ὁ.π., σ. 167-168. Ἡ φοίτηση τῶν γόνων τῶν πολιτικῶν καὶ τῶν καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου στὸ ἐξωτερικὸ ἀποτελεῖ κανόνα. Βλ. Κώστας Λάππας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα*, ὁ.π., σ. 394.

143. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Γ', τ. Δ', σ. 513-514, 532-533.

144. *Ἡμερολόγιον Στεφάνου Α. Κουμανούδη 1845-1867*, ὁ.π., σ. 13.

145. Εἰδικὰ γιὰ τὸν Χαραμῆ, ὁ Κουμανούδης σημειώνει στὸ ἡμερολόγιό του ὅτι συστηματικά τὸν συνέστηνε σὲ σημαντικὰ πρόσωπα τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας (ὁ.π., σ. 51). Ἡ πῶς σημαντικὴ γνωριμία ἦταν μὲ τὸν Ἱ. Κωλέττη (ὁ.π., σ. 34, 68). Ὁ Χαραμῆς ἦταν συγγενὴς τοῦ Γεωργίου Σταύρου. Βλ. Σωκρ. Β. Κουγέας, «Ἡπειρωτικὸν ἀρχεῖον Σταύρου Ἰωάννου», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 14 (1939) 30, 32. Γενήθηκε τὸ 1815 στὰ Ἰωάννινα καὶ ἀργότερα ἐξῆσε στὴν Ὁδῆσὸ μὲ τοὺς γονεῖς του, ἀπὸ ὅπου πῆγε τὸ 1835 στὸ Μόναχο. Μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἑλλάδα, δίδαξε Ἱστορίαν στὴν σχολὴ Εὐελπίδων τοῦ Πειραιᾶ. Ὡς μέλος τῆς ΑΕ συμμετεῖχε στὶς ἀνασκαφικὲς δραστηριότητές της. Βλ. Στ. Α. Κουμανούδης, Κ. Πιττάκης, Δ. Χαραμῆς, Π. Εὐστρατιάδης, *Ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι ἀνακαλυφθεῖσαι καὶ ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συλλόγου*, Α', 1851 καὶ Β', 1852. Τὸ Γ' τεῦχος ἐκδίδεται μόνον ἀπὸ τὸν Εὐστρατιάδην τὸ 1855. Βλ. Konstantin Kotsowilis, *Die griechischen Studenten in München unter König Ludwig I. von Bayern (von 1826 bis 1844)*, Μόναχο 1995, σ. 195-196.

146. Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1863, ἐν μέσῳ τῆς πολιτικῆς κρίσης τῆς Μεταπολίτευσης, ὁ Ἰωάννης διαβεβαίωσε τὸν ἀδελφὸ του ὅτι «διὰ τὸ πρόβλημα πού σ' ἔκαμεν ὁ κύριος ὑπουργός

δώσει κανείς στα συγκεκριμένα περιστατικά, είναι εύλογη, ωστόσο, ή υπόθεση ότι η πρόσβαση στα πολιτικά πρόσωπα δεν ήταν ιδιαίτερα εύκολη για τον Κουμανούδη, τουλάχιστον για προσωπικά ζητήματα. Κατά τον Ροΐδη το 1894 «παραγκωνίσθηκε» από την ΑΕ, «έξ ενός βουλευτικού νεύματος».¹⁴⁷

Έξαρτημένος πολιτικά από τον Κωλέττη, ο όποιος τον είχε διορίσει στο Πανεπιστήμιο, και ανασφαλής ως προς την επαγγελματική του εξασφάλιση ως περίπου το 1850,¹⁴⁸ ήταν υποχρεωμένος για χρόνια να συμπληρώνει το εισόδημά του και από άλλες πηγές, όπως ήταν η τυπογραφική επιμέλεια κειμένων, ή διδασκαλία σε ιδιωτικά σχολεία και τα ιδιαίτερα μαθήματα.¹⁴⁹ Ο μόνος από τα παιδιά του που επιχείρησε να συνεχίσει τις σπουδές του στη Χαϊδελβέργη, ο Αθανάσιος, επέστρεψε μετά από μερικούς μήνες, διότι δεν τον στήριξε οικονομικά ο εξάδελφός του Ανδρέας Ι. Κουμανούδης από το Βελιγράδι.¹⁵⁰ Εκτός του Αθανασίου, ο όποιος εργάστηκε στην αρχή ως δικηγόρος και στη συνέχεια ως βοηθός του πατέρα του στην ΑΕ, τα άλλα του παιδιά, ο Πέτρος και ο Ιωάννης, εργάστηκαν ως υπάλληλοι. Ο Πέτρος φοίτησε στη Φιλοσοφική Σχολή, χωρίς να πάρει πτυχίο,¹⁵¹ εργάστηκε στην αρχή ως έμποροϋπάλληλος και στη συνέχεια στην Εθνική Τράπεζα.¹⁵² Ο Ιωάννης σπούδασε στη Νομική και εργάστηκε στο Υπουργείο Οικονομικών.¹⁵³

Εν αντιθέσει προς τον Ραγκαβή, ο Κουμανούδης δεν συμπαθοῦσε την έντονη δημόσια ζωή. Μολοντί σε νεαρή ηλικία συναναστρεφόταν περισσότερο με εξέχοντα πρόσωπα της αθηναϊκής κοινωνίας, αργότερα σημείωνε ότι γενικά στη ζωή του απέφυγε τη συναναστροφή με προβεβλημένους Αθηναίους πολίτες

θέλω φροντίσει». Βλ. φάκ. 1(1103)α', αρ. 32. Τον Μάιο του 1885, επί κυβερνήσεως Θ. Δηλιγιάννη, ο Ζακυνθινός θεός της γυναίκας του Διον. Έλληνας προσπαθεί να λύσει το πρόβλημα της «παύσης» του γιου του Κουμανούδη, Ιωάννη, μέσω του συμπατριώτη του Υπουργού, Ρώμα. Βλ. φάκ. 11(1113), αρ. 6.

147. Άλκης Άγγελου (έπιμ.), *Άπαντα Έμ. Ροΐδη*, β.π., τ. Ε', σ. 178.

148. Στόν πρυτανικό λόγο του 1846 ο Θεόδ. Μανούσης ταύτιζε τόν Κουμανούδη με τó γαλλικό κόμμα, ενώ τó 1847 ο Κουμανούδης ψήφισε τόν Κ. Σχινά που άνηκε στό γαλλικό κόμμα για τή θέση τού Βουλευτή τού Πανεπιστημίου, με τήν έλπίδα ότι θά τόν βοηθήσει νά έδραιώσει τή θέση του στό Πανεπιστήμιο. Βλ. *Ημερολόγιον Στεφάνου Α. Κουμανούδη 1845-1867*, β.π., σ. 86, 87, 88.

149. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, β.π., σ. 27-28.

150. Τó 1873 διέκοψε τις σπουδές του στην Αθήνα και παρακολούθησε μαθήματα για ένα χρόνο περίπου τó 1873 στη Χαϊδελβέργη, από όπου επέστρεψε και πήρε τó πτυχίο του στην Αθήνα τó 1876. Βλ. φάκ. 1(1103)α', αρ. 2-9, 51 και φάκ. 11 (1113), αρ. 2, 11, 12.

151. Βλ. τó μαθητολόγιο που τηρούσε ó Κουμανούδης κατά τά έτη 1870/71, 1871/72, 1872/73: φάκ. 52 (1166).

152. Βλ. τó Μητρώον τών μελών τής ΑΕ, φάκ. 39 (1153), αρ. 11 και φάκ. 11(1113), αρ. 7.

153. Φάκ. 5 (1107), αρ. 110, φάκ. 36 (1150), αρ. 14, φάκ. 11(1113), αρ. 6 και φάκ. 36 (1150), αρ. 14.

(*proceres civitatis*) καὶ δὲν καλλιέργησε τὴ φιλία μὲ πολιτικούς ἢ λογοτέχνες κτλ., περιοριζόμενος σὲ ἓναν στενὸ κοινωνικὸ κύκλο.¹⁵⁴ Δὲν τὸν βρίσκουμε νὰ ἐκφωνεῖ λόγους στὰ πλαίσια συλλόγων, στοὺς ὁποίους ἄλλωστε ἀπέφευγε νὰ συμμετάσχει,¹⁵⁵ ἐκτὸς τῆς ΑΕ, ὅπως δὲν τὸν βρίσκουμε καὶ σὲ φιλανθρωπικὰ ἱδρύματα.¹⁵⁶ Ζοῦσε μᾶλλον λιτὰ¹⁵⁷ καὶ σὲ αὐτὸ τὸ πνεῦμα κινοῦνταν καὶ οἱ ἐπιταγές γιὰ τὴν κηδεῖα του.¹⁵⁸ Ἡ λιτὴ μορφή τοῦ οἰκογενειακοῦ τάφου τῶν Κουμανούδη στὸ Α' Νεκροταφεῖο δὲν συγκρίνεται μὲ τὴ μεγαλοπρέπεια τοῦ τάφου τῶν Παγκαβῆ.¹⁵⁹

Βασικὸ στοιχεῖο τοῦ χαρακτήρα τοῦ Κουμανούδη ἦταν ἡ «ἀσθένεια» κατὰ τὴν ἔκφρασή του,¹⁶⁰ ἡ ὁποία τὸν ἐμπόδιζε νὰ ἀντιδρᾷ μὲ μαχητικότητα, ἐκτιθέμενος δημοσίως σὲ θέματα γιὰ τὰ ὁποῖα ἡ ἐλληνικὴ κοινωνία δὲν ἀνεχόταν τὴ συζήτηση, ὅπως ἦταν κυρίως ἡ θρησκεία, ἀλλὰ καὶ ἡ νεοελληνικὴ γλώσσα.¹⁶¹ Γνωρίζουμε σήμερα ὅτι, ὡς πρὸς τὴ θρησκεία, ὑπῆρξε «αἰρετικὸς», χαρακτηριστικὸ πού ἐπιμελῶς ἀπέκρυπτε, ἀκόμη καὶ σὲ αὐστηρῶς ἰδιωτικὰ κείμενα.¹⁶² Ἡ σχέση του μὲ τὸν Γεώργιο, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε μαθητὴς του, δὲν ἦταν τόσο στενὴ, ὅσο τοῦ Παγκαβῆ.¹⁶³

154. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 200.

155. Στὸ ἴδιο, σ. 92.

156. Δὲν ἐμφανίζεται σὲ κανένα Διοικητικὸ Συμβούλιο. Βλ. Μαρία Κορασίδου, *Οἱ ἄθλιοι τῶν Ἀθηνῶν καὶ οἱ θεραπευτές τους. Φτώχεια καὶ φιланθρωπία στὴν ἐλληνικὴ πρωτεύουσα τὸν 19ο αἰώνα*, Ἀθήνα 1995. Δήλωσε ἐπίσης, ὅτι δὲν ἀνταποκρίθηκε σὲ προσκλήσεις πρέσβων οὔτε τίς ἀνταπέδωσε. Βλ. φάκ. 5(1107), ἀρ. 12 (ἐπικήδειος γιὰ τὸν ἑαυτοῦ του).

157. Ὁ Ν. Σπανδωνῆς τὸ 1894 ἔγραψε ὅτι ὁ Κουμανούδης τὸν ὑποδέχθηκε «ἐν τῷ κατὰ τὴν ὁδὸν Ζαλοκώστα μικρῷ οἰκίσκῳ του, ἐντὸς τοῦ λιτοῦ εἰς ἐπιπλα, ἀλλὰ τοσοῦτον πλουσίου εἰς ἄριστα βιβλία γραφείου του». Βλ. Ν. Α. Σπανδωνῆς, «Ὁ Στέφανος Κουμανούδης περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος», *Ημερολόγιον Νέα Ἑλλάς*, Ἀθήνα 1894, σ. 238.

158. Βλ. τὴ διαθήκη του στὸν φάκ. 39 (1153), ἀρ. 5.

159. Ἐ. Ἀγγελομάτη-Τσουγκράκη – Δ. Τσουκλίδου-Πέννα, *Μητρῶον Α' Νεκροταφείου Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1972, σ. 219-220, 320-324.

160. Ὡςτις ὀνόμαζε τὴν ἀδυναμία του νὰ συμμετέχει σὲ ἓνα μακρόχρονο δημόσιο διάλογο γιὰ ὁποιοδήποτε θέμα, μὲ ἀφορμὴ τὸν Βουτσινάιο ποιητικὸ διαγωνισμό τοῦ 1866. Βλ. Κ. Θ. Δημαρχᾶς, *Λεξικογραφία καὶ ἰδεολογία*, ὁ.π., σ. XLIII.

161. Τὸ 1873 σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Μαρίνο Βεργωτῆ, μὲ ἀφορμὴ τὸ ἔργο του *Δοκίμιον περὶ τῆς διδασκαλίας τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης*, χαρακτηρίζε «ἡρώως» τοὺς ἀνθρώπους πού προκαλοῦσαν συζητήσεις γιὰ τέτοια θέματα. Βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 164-165· Μαριλίζα Μητσοῦ, *Στεφάνου Α. Κουμανούδη, Στράτης Καλοπίχειρος*, ὁ.π., τ. Β', σ. 111.

162. Τὴ συμμετοχὴ του στὴν ὁμάδα τῶν Καϊριστῶν γνωρίζουμε μόνο ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Καίρη. Βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 128-129. Γιὰ τίς θρησκευτικὲς του πεποιθήσεις βλ. στὸ ἴδιο, σ. 126-129, 213-215, 221-222, 244-247, 248-249, 257, 260-262· Μαριλίζα Μητσοῦ, *Στεφάνου Α. Κουμανούδη, Στράτης Καλοπίχειρος*, ὁ.π., τ. Β', σ. 127-174.

163. Οἱ κόρες τοῦ Παγκαβῆ εἶχαν προσωπικὴ σχέση μὲ τὴν κόρη τοῦ Γεωργίου. Βλ.

Ἐχω τὴ γνώμη ὅτι οἱ δύο λόγιοι δὲν υἰοθετοῦσαν ἀπλῶς μιὰ διαφορετικὴ στάση ζωῆς, ἀλλὰ ἐξέφραζαν διαφορετικοῦ τύπου κοινωνικὲς συνειδήσεις, ἐνῶ ὑπῆρχε διαφορὰ μεταξύ τους καὶ ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη.¹⁶⁴ Πρόκειται, ἀσφαλῶς, γιὰ ἀστικές κοινωνικὲς συνειδήσεις. Ἐκτὸς τοῦ διαφορετικοῦ τρόπου ζωῆς, κάποιες πολὺ συγκεκριμένες πλευρὲς στὶς συμπεριφορὲς τῶν δύο τοὺς ἐντάσσουν καὶ σὲ διαφορετικοὺς «ἀστικούς τύπους».

Ὁ Κουμανοῦδης δὲν ἀπέριπτε μόνο θεωρητικὰ τὸν «κοσμοπολιτισμόν» ἢ ἄποψη αὐτὴ διέπνεε τὸ σύνολο τῆς ζωῆς του. Ἀντιμετώπιζε μὲ δυσπιστία καὶ κατέγραφε τοὺς γάμους Ἑλλήνων μὲ ξένους, χωρὶς νὰ τοὺς ἀπορρίπτει ἐμφανῶς καὶ χωρὶς νὰ προβάλλει τὸ θρησκευτικὸ κριτήριο.¹⁶⁵ Μία ἀπὸ τίς ἐντολὲς ποὺ ἔδινε στὴ διαθήκη του ἦταν νὰ μὴ παντρευθεῖ ἢ κόρη του ποτὲ ξένο.¹⁶⁶ Ἀξίζει νὰ σημειώσουμε ἐπίσης ὅτι μετὰ τὴν ἐγκατάστασή του στὴν Ἑλλάδα, δὲν ταξίδεψε ποτὲ ξανά στὴν Εὐρώπη. Οἱ γυναῖκες, ἐξάλλου, δὲν ἀποτελοῦσαν σημαντικὸ τμῆμα τῶν συναναστροφῶν του, μὲ ἐξαίρεση τίς συζύγους τῶν φίλων του. Στὸ ἀρχεῖο του, ἐκτὸς τῶν ἐπιστολῶν τῆς γυναίκας του, τῆς ὁποίας τὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο ἦταν μέτριο,¹⁶⁷ δὲν ὑπάρχει οὔτε μία ἐπιστολὴ ἄλλης γυναίκας.

Ὁ Ραγκαβῆς ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἦταν, χωρὶς ἀμφιβολία, ἓνας ἄνθρωπος «τοῦ κόσμου». Παντρεμένος ὁ ἴδιος μὲ ξένη, τὸ 1861 ἔστειλε ὑπόμνημα στὴν κυβέρνηση, ὅταν προωθοῦσε τὸν νόμο ποὺ ἔθετε θρησκευτικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴ σύναψη μικτῶν γάμων, ὑποχρεώνοντας τοὺς συζύγους διαφορετικῶν δογμάτων νὰ βαπτίζουν τὰ τέκνα τους ὁρθόδοξα.¹⁶⁸ Στὸ ὑπόμνημα τόνιζε ὅτι ὁ νόμος ἦταν ἀντισυνταγματικὸς καὶ παραβίαζε τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνεξιθρησκίας, ἀφοῦ ἀπέδιδε «εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν πλεονεκτήματα ἃ ἀρνεῖται εἰς τὰς λοιπὰς, εἴτε διότι αὕτη εἶναι ἡ ἐπικρατοῦσα εἴτε διότι εἶναι ἡ τῆς πλειονοψηφίας».¹⁶⁹ Ὁ ἴδιος ὁ γάμος του μὲ τὴ διαμαρτυρόμενη Ἀγγλίδα Καρολίνα Σκὴν, ἡ ὁποία ἦταν ἡδὴ

KEINE, Ἀρχεῖο Ἀλ. Ρ. Ραγκαβῆ, φάκ. 5, ἀρ. 2. Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Κουμανοῦδης δὲν ἐπιτρέπει καμμία παρόμοια διαπίστωση.

164. Στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ἀλ. Ρ. Ραγκαβῆ σῶζεται ἀναλυτικὴ ἐκτίμηση τῆς περιουσίας του τὸ 1881, ἡ ὁποία ὑπολογίζεται σὲ 200.000 περίπου δρχ. Βλ. KEINE, Ἀρχεῖο Ἀλ. Ρ. Ραγκαβῆ, φάκ. 5, ἀρ. 8. Ὁ Κουμανοῦδης στὴ διαθήκη του τὸ 1873 ἐκτιμᾷ τὴν κινητὴ περιουσία του σὲ 15.000 περ. δρχ., ἐνῶ ἡ ἀκίνητη ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ σπίτι του στὴν Ἀθήνα καὶ κάποια ἀκίνητα στὴ Ζάκυνθο. Βλ. φάκ. 39 (1153), ἀρ. 5. Στὸν κατάλογο τῶν ἐνόρκων τοῦ 1879 καταγράφεται μὲ ἀκίνητη περιουσία ἀξίας 30.000 δρχ. Βλ. Παράρτημα Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως 1879, ἀρ. 85.

165. Φάκ. 34 (1148), ἀρ. 126 καὶ φάκ. 36 (1150), ἀρ. 44.

166. Φάκ. 39 (1153), ἀρ. 5.

167. Ὁ γραφικὸς τῆς χαρακτῆρας καὶ οἱ ἀνορθογραφίες στὶς ἐπιστολὲς τῆς εἶναι ἐνδεικτικὲς γιὰ τὸ γεγονός.

168. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Γ', σ. 78-79 καὶ Ε. Θ. Σουλογιάννης, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς*, ὁ.π., σ. 68.

169. KEINE, Ἀρχεῖο Ἀλ. Ρ. Ραγκαβῆ, φάκ. 77.

ἐξ ἀγχιστείας συγγενῆς του, ἀφοῦ ὁ ἀδελφός της εἶχε παντρευτεῖ τὴν ἀδελφὴ τοῦ Παγκαβῆ, ἀποτέλεσε σκάνδαλο γιὰ τοὺς ἐκκλησιαστικούς κανόνες τῆς ἐποχῆς.¹⁷⁰ Ὁ κοσμοπολιτισμὸς διαπνέει ὅλη τὴ ζωὴ τῆς οἰκογένειας. Ὁ Κλέων ἀλληλογραφοῦσε μὲ τὸν πατέρα του στὰ ἀγγλικά καὶ στὰ γαλλικά, γεγονὸς ποὺ μερικῶς μόνον ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ μητέρα του ἦταν Ἀγγλίδα, ἐνῶ εἶναι ἀξιοσημείωτο στὸ ἀρχεῖο του ἡ παρουσία γυναικῶν ἀλληλογράφων.¹⁷¹ Οἱ ἀπόψεις του γιὰ τὶς γυναῖκες καὶ ἡ σχέση μαζὶ τους ἀπηχεῖ, ὅπως ὁποῦτε, ἀντιλήψεις πιὸ προχωρημένες ἀπὸ αὐτὲς τῶν συγχρόνων του.¹⁷² Ὁ Παγκαβῆς θεωροῦσε ἐπίσης σωστὴ τὴ συμμετοχὴ καὶ τῶν γυναικῶν, ὡς ἡθοποιῶν, στὸ θεατρικὸ γίγνεσθαι.¹⁷³ Ἡ γυναίκα του, καλῆς κοινωνικῆς καταγωγῆς,¹⁷⁴ μὲ ἀρκετὰ ὑψηλὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο, «συνανεγίνωσκε» μὲ τὸν Παγκαβῆ,¹⁷⁵ ἐνῶ εἶχε μεταφράσει καὶ κάποια ἀπὸ τὰ κείμενά του στὴ μητρικὴ της γλῶσσα.¹⁷⁶ Ἡ ζωὴ του, ἐξάλλου, χαρακτηρίζοταν ἀπὸ συχνότατες μετακινήσεις καὶ γνωριμία μὲ ξένους τόπους, ὅπως ἦταν π.χ. ἡ Ἀμερική, ὅπου ἐξοικειώθηκε μὲ νέα ἥθη. Θὰ προσθέταμε, τέλος, τὶς ταξικὲς ἀντιλήψεις του γιὰ τὴν ἐκπαίδευση —τὰ πρακτικοῦ τύπου σχολεῖα κατὰ τὴ γνώμη του ταίριαζαν στὶς μεσαῖες τάξεις—, καθὼς καὶ τὴν ἀποστασιοποίησή του ἀπὸ τὶς κυρίαρχες κλασικιστικὲς ὡς πρὸς τὴν ἐκπαίδευση κατευθύνσεις τῆς ἐποχῆς.¹⁷⁷

Θὰ μπορούσαμε νὰ συμπεράνουμε, λοιπόν, ὅτι ὁ Παγκαβῆς ἐκφράζει μιὰ πιὸ ἐξευρωπαϊσμένη ἀστική συμπεριφορὰ.¹⁷⁸ Ἦταν Φαναριώτης, ὅπως διακήρυξε μὲ περηφάνεια καὶ ὁ ἴδιος καὶ ὁ πατέρας του,¹⁷⁹ προβάλλοντας μάλιστα τὴν ιδιότητα αὐτὴ σὲ βαθμὸ ποὺ ἐφθανε τὰ ὅρια τῆς υπερβολῆς καὶ τῆς προκατάληψης.¹⁸⁰ Ἡ φαναριώτικη συνείδηση κληροδοτήθηκε καὶ στοὺς ἀπο-

170. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Α', σ. 103-104.

171. Βλ. π.χ. τὴν προσωπικὴ ἀλληλογραφία στὸν φάκ. 3 τοῦ ἀρχείου του.

172. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Α', σ. 48, τ. Γ', σ. 313-314 καὶ. Βλ. ἐπίσης τὴ σχετικὴ παρατήρηση τοῦ Ἀλ. Πολίτη: «Ἐθνοκεντρισμὸς καὶ εὐρωπαϊσμός», ὁ.π., σ. 228.

173. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Β', σ. 48.

174. Βλ. τὴ βιογραφία της: F.M.F. Skene, «A noble life», *The Argosy*, January 1898, σ. 1-17.

175. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Β', σ. 281.

176. Ε. Θ. Σουλογιάννης, *Αλέξανδρος Ρίζος Παγκαβῆς*, ὁ.π., σ. 181, 203.

177. Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ελλάδα*, ὁ.π., σ. 68, 232, 447.

178. Ὁ Ἀλ. Πολίτης ἔχει διατυπώσει τὴν ὑπόθεση ὅτι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ συμπεριφορὰ ἐνοχλοῦσε τοὺς συγχρόνους. Βλ. Αλέξης Πολίτης, «Ἐθνοκεντρισμὸς καὶ εὐρωπαϊσμός», ὁ.π., σ. 230.

179. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Α', σ. 9-12. Ὁ πατέρας του Ἰάκωβος Ρίζος Παγκαβῆς εἶχε ἐκδώσει τὸν διάλογο *Οἱ Φαναριώται* τὸ 1843, ἔργο μὲ τὸ ὁποῖο ὑπερασπιζόταν αὐτὴν τὴν ιδιαίτερα ἀντιπαθὴ γιὰ πολλοὺς ὁμάδα ἑτεροθρόνων. Βλ. Γ. Δανέζης, *Μιὰ Φαναριώτικη ἀπολογία τοῦ 1843*, *Μνημοσύνη* 13 (1995-1997) 41-66.

180. Αὐτὸ συνέβη π.χ. μὲ τὴν *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας* ποὺ συνέθεσε

γόνους τῆς οἰκογένειας.¹⁸¹ Αὐτὸν τὸν κοινωνικὸ προσδιορισμὸ ἐπικαλέστηκε σὲ κάποιες περιστάσεις καὶ ὁ Παπαρρηγόπουλος,¹⁸² τοῦ ὁποῖου οἱ ὑποστηρικτές, τὴν ἐποχὴ πού ἐπιχειροῦσε νὰ διοριστεῖ στὸ Πανεπιστήμιο, χαρακτηρίζονταν ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους «φιλορθόδοξοι φαναριωτίσκοι»¹⁸³ καὶ ἐνεργοῦσαν ὡς ὁμάδα.¹⁸⁴

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ ἀντικειμενικὰ κοινωνικὰ χαρακτηριστικά αὐτῆς τῆς ὁμάδας τῶν ἐτεροχθόνων —τὸ μόνον ὅπωςδῆποτε ἀντικειμενικὸ κοινὸ ἦταν ἡ κωνσταντινουπολίτικη καταγωγὴ τῶν περισσοτέρων— ἔχουν διαπιστωθεῖ ὀρισμένα στοιχεῖα πού προσδιορίζουν τὴν κοινωνικὴ συμπεριφορὰ τῶν μελῶν τῆς, μετὰ τὴν ἐγκατάστασή τους στὸ νεοελληνικὸ κράτος. Ἡ ὑπεροψία¹⁸⁵ καὶ ἡ ἐξαιρετικὴ «εἰκάνοτητα ἐνταξῆς στὸ νέο τους περιβάλλον»,¹⁸⁶ καθὼς καὶ ἡ ἀλληλοπροστασία καὶ ἡ ἀλληλοὑποστήριξη τῶν μελῶν τῆς,¹⁸⁷ ἀποτελοῦν ὀρισμένα ἀπὸ αὐτά. Ὁμάδα πού μισήθηκε περισσότερο ἀπὸ ὅλους τοὺς ἐτερόχθονες,¹⁸⁸ λειτούργησε ὡς «ἐνδιάμεσος», ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι ἐτερόχθονες, στὴ σχέση Ἑλλήνων-βυζαντινῶν ἐξουσίας, ἐξ αἰτίας τοῦ μορφωτικοῦ καὶ παιδευτικοῦ ἐπιπέδου, καθὼς

τὸ 1853-1856, ὅπου προέβαλλε ὑπερβολικὰ τὴ συμβολὴ τῶν Φαναριωτῶν γενικά, ἀλλὰ καὶ τῆς οἰκογενείας του εἰδικά. Βλ. Βενετία Ἀποστολίδου, *Ὁ Κωστῆς Παλαμῆς ἱστορικὸς τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, Ἀθήνα 1992, σ. 63· Ἑλένη Κωβαίου, «Geschichte der neugriechischen Litteratur von A. R. Rhangabé und Daniel Sanders», ὁ.π., σ. 356.

181. Eugène Rizo Rangabé, *Livre d'or de la noblesse phanariote et des familles princières de Valachie et de Moldavie*, Ἀθήνα 1904· Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς - Εὐγένιος Ρίζος Ραγκαβῆς, *Recueil de documents concernant la famille Rizo-Rangabé*, Ἀθήνα 1932.

182. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος*, ὁ.π., σ. 117. Σὲ κάποιες περιστάσεις προέβαλλε τὴν πελοποννησιακὴ συνείδηση. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἑλληνικὸς ρομαντισμός*, ὁ.π., σ. 542.

183. Παρασκευᾶς Ματάλας, *Ἔθνος καὶ Ὁρθοδοξία. Οἱ περιπέτειες μιᾶς σχέσης*. Ἀπὸ τὸ «ἐλλαδικὸ» στὸ βουλγαρικὸ σχίσμα, *Ἡράκλειο* 2002, σ. 81-82.

184. Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα*, ὁ.π., σ. 480. Αὐτὴν τὴν ἐντύπωση ἀποκομίζει κανεὶς ἐπίσης, διαβάζοντας τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Σκ. Βυζαντίου πρὸς τὸν Ραγκαβῆ. Βλ. στὸ ἴδιο, σ. 205, 481. Βλ. ἐπίσης ἄλλες ἐπιστολὲς τοῦ Βυζαντίου στὸ Ἀρχεῖο Ἀλ. Ρ. Ραγκαβῆ, φάκ. 40, ἀρ. 68, 107.

185. Ἀναφέρω τὸ παράδειγμα τοῦ Κ. Νέγγρη, ὁ ὁποῖος τὸ 1836 προβάλλει τὸν ἑαυτὸ του ὡς τὸν μοναδικὸ κατάλληλο γιὰ τὴ διδασκαλία τῶν φυσικομαθηματικῶν. Βλ. Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα*, ὁ.π., σ. 79.

186. Ἑλλή Σκοπετέα, *Τὸ «Πρότυπο Βασίλειο»*, ὁ.π., σ. 92.

187. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἐν Ἀθήναις τῇ 3 Μαΐου 1837*, Ἀθήνα 1987, σ. 198. Τὸ φαινόμενο παρατηρεῖται καὶ στὸν χῶρο τοῦ νεοῖδρυμένου πανεπιστημίου, στὸν βαθμὸ πού συντρέχουν καὶ ἄλλοι λόγοι, ὅπως εἶναι ἡ ἰδεολογικὴ ἢ πολιτικὴ συγγένεια καὶ οἱ προσωπικὲς σχέσεις. Βλ. Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα*, ὁ.π., σ. 148-149.

188. Ἑλλή Σκοπετέα, *Τὸ «Πρότυπο Βασίλειο»*, ὁ.π., σ. 91-92. Ἡ συγγραφέας σημειώνει ὅτι τὸ ἴδιο φαινόμενο παρατηρεῖται καὶ στὶς ἄλλες βαλκανικὲς χώρες. Ἐνα ἔμμετρο παράδειγμα εἶναι τὸ ἀνώνυμο λιβελλογράφημα πού κυκλοφόρησε τὸ 1843 μὲ τίτλο *Οἱ Βασιλεῖς καὶ οἱ Φαναριῶται*. Βλ. ἐπίσης Βλάσιος Ι. Βαλτινός, *Πραγματεία περὶ τῶν φαναριωτῶν*, Ἀθήνα 1856.

καὶ τῆς γνώσης ξένων γλωσσῶν,¹⁸⁹ χωρὶς νὰ παρουσιάζει οὔτε πολιτικὴ οὔτε ιδεολογικὴ ὁμοιογένεια. Ἐξ αἰτίας τῆς παιδείας ποὺ διέθεταν, ἦταν φυσικὸ ἡ ὁμάδα αὐτή, ὅπως καὶ οἱ ἑτερόχθονες γενικά, νὰ ἀποτελέσει τὴ βασικὴ δεξαμενὴ, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλήσει τὸ ὑπὸ διαμύρφωσιν κράτος τὰ στελέχη τῆς δημόσιας διοίκησης. Ἀπὸ τοὺς πρώτους καθηγητὲς στὸ Πανεπιστήμιο, πάντως, ὁ σχετικὰ μεγαλύτερος ἀριθμὸς σὲ ἓνα σύνολο κυρίως ἑτεροχθόνων καταγόταν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ οἱ περισσότεροι ἀνῆκαν σὲ φαναριώτικες οἰκογένειες.¹⁹⁰

Στὶς περιγραφὲς τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας τῆς ἐποχῆς γίνεται σαφῶς ἡ διάκριση ἀνάμεσα στοὺς Φαναριώτες καὶ στὶς ἄλλες κοινωνικὲς ὁμάδες. Ὁ Ἀμποῦ ἀντιδιαστέλλοντας τὴν «ἀστικὴν» οἰκογένεια τῆς Ἀθήνας, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ ἀνασφάλεια γιὰ τὸ μέλλον, ἀπὸ τὴ φαναριώτικη, παρατηρεῖ: «Στοὺς Φαναριώτες, ἡ οἰκογένεια εἶναι σχεδὸν ὅ,τι εἶναι σὲ μᾶς. Ἡ γυναῖκα, σ' ὅλα ἴση μὲ τὸν ἄντρα της, ἐκτελεῖ μὲ χάρη τὰ καθήκοντα τῆς νοικοκυρᾶς. Τὰ παιδιὰ δείχνουν γιὰ τοὺς γονεῖς τοὺς ἕναν τρυφερὸ σεβασμὸ. Ἡ μητέρα φιλᾷ τὸν γιό της τὸ πρῶτ' καὶ τὸ βράδυ. Εἶναι ἀρκετὰ πλούσιοι γιὰ ν' ἀγαπιῶνται».¹⁹¹ Εἶναι προφανές ὅτι ἦσαν φορεῖς μιᾶς ὀριμῆς ἀστικῆς ιδεολογίας καὶ συμπεριφορᾶς, χωρὶς νὰ διαθέτουν περιουσία σὲ πολλὰς περιπτώσεις, καὶ κινήθηκαν μὲ ἄνεση στὰ ὑψηλὰ ἐπίπεδα τῆς κοινωνίας, καλύπτοντας σὲ ἓνα βαθμὸ τὰ κενὰ ἐξουσίας στὸ νέο κράτος.

Αὐτὸς ὁ τύπος κοινωνικῆς συνείδησης ἦταν φυσικὸ νὰ προκαλεῖ φθόνον καὶ ταυτοχρόνως μιμητικὴ διάθεση σὲ ἐκείνους ποὺ δὲν ἦσαν ἐξοικειωμένοι μὲ τέτοιες συμπεριφορές:

*Αἱ τρυφεραὶ ψυχαί μας εἰς μεγίστην συγκίνησιν εὐρέθησαν, ὁ σπινθὴρ τῆς ζηλοτυπίας ἐρρίφθη ἐν ταῖς καρδίαις μας, διότι τάχα οἱ νέοι οἱ ἐρχόμενοι ἐκ Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἄλλοθεν ἐγένοντο ἀμέσως ἀγαπητοὶ παρὰ τῆς Κυβερνήσεως καὶ τῶν Κομῆτων καὶ Βαρῶνων τοῦ Μονάρχου, ἡμεῖς δὲ παρηγκω-
νιζόμεθα, υἱοὶ τῶν ἡρώων τοῦ Ἀγῶνος! Ἐπειδὴ ἄρα γε ἐφέραμεν τὴν φουστανέλλα καὶ τὸ σελάχι, οἱ Φαναριῶται δὲ ἔφερον τὴν βελάδα καὶ τὸν ὑψηλὸν πῖλον καὶ ὀμίλουν γαλλιστί; ἀμέσως ὁ σπόρος τῆς διχονοίας ἐσπάρη καὶ ἐφύτρωσε. Καὶ ἐνῶ ἐξ ἑνός, οἱ ἐκτὸς τῆς ἐλευθέρως Ἑλλάδος ἐγένοντο μισητοί, πρὸ πάντων οἱ Φαναριῶται, ἐξάλλου ἐρρίφθημεν ὅλοι εἰς τὴν ἀπομίμησιν αὐτῶν».¹⁹²*

189. Ν. Α. Λιδωρίκης, *Σελίδες τινὲς τῆς ἱστορίας τοῦ Βασιλέως Ὁθωνος*, Ἀθήνα 1898, σ. 87.

190. Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα*, ὅ.π., σ. 148.

191. Ἐντὸντ Ἀμποῦ, *Ἡ Ἑλλάδα τοῦ Ὁθωνος*, ὅ.π., σ. 133-134. Διακρίνει τέσσερις τύπους οἰκογένειας στὴν Ἑλλάδα, τὴν «ἀστικὴν» στὴν Ἀθήνα, τὴ «φαναριώτικη», τὴν «ἀγρο-
τικὴν» καὶ τὴν «οἰκογένεια τῶν παληκαριῶν». Ἡ διάκριση αὐτὴ ἐπαναλαμβάνεται στὶς μετα-
γενέστερες περιγραφὲς τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας. Βλ. Ἐπαμ. Κ. Στασινόπουλος, *Ἡ Ἀθήνα
τοῦ περασμένου αἰῶνα (1830-1900)*, Ἀθήνα 1963, σ. 47-51.

192. Ν. Α. Λιδωρίκης, ὅ.π., σ. 89.

Κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1880, ὅταν εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐπιτυγχάνεται ἡ ὁμοιογένεια στὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία, ὁ Ροῖδης σημειώνοντας τὴ «λεπτότητα τῆς ἀνατροφῆς» τῶν γυναικῶν αὐτῆς τῆς ομάδας παρατηροῦσε μὲ συμπάθεια ὅτι «ἄλλοτε αἱ κυρίαι αὗται ἐπαιρόμεναι ἐπὶ τῇ πανθομολογουμένῃ αὐτῶν ἑξέι τοῦ κόσμου καὶ ζητοῦσαι ὡς ἐκ τούτου νὰ ἀπαρτίσωσι διακεκριμένην τὴν ἀριστοκρατικὴν ἐν τῷ τόπῳ τάξιν, ἐκίνουν δικαίως τὸ μῖσος πάσης μὴ ἀνηκούσης εἰς τὸν κύκλον αὐτῶν, ἀλλ' ἀπὸ πολλοῦ εὐτυχῶς νοήσασαι τὸ ἄδικον καὶ παράλογον τοῦ σκοποῦ των κατέστησαν ἀγαπηταὶ εἰς πάντα ἀναγνωρίζοντα τὰς οἰκογενειακὰς τῶν πλείστων παραδόσεις καὶ τὴν εὐγένειαν τοῦ ἥθους αὐτῶν».¹⁹³

Ὁ Κουμανοῦδης δὲν συμπαθοῦσε τοὺς Φαναριῶτες καὶ εἶχε συνείδηση τῆς κοινωνικῆς τους δύναμης· τὸ σχόλιο ποὺ διατύπωσε γιὰ τὸν Κ. Σχινᾶ μὲ ἀφορμὴ τὴν τοποθέτησή του στὴν πρεσβεία τοῦ Μονάρχου εἶναι χαρακτηριστικό: «Κακὸς ὁ εἰς πρέσβυν ἐν Μονάχῳ τοῦ [Κ.] Σχινᾶ διορισμὸς καὶ διότι [...] δίδεται ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως ὑπόθαλψις τοῦ παντοτεινοῦ πάθους τῶν τοῦ Φαναρίου, δηλ. τῆς ἐπιδείξεως τῆς ματαίας».¹⁹⁴ Νύξεις ἐναντίον τῶν Φαναριωτῶν βρίσκουμε καὶ στὴν κριτικὴ του γιὰ τὸ ἔργο *Κωνσταντινούπολις* τοῦ Σκαρλάτου Βυζαντίου τὸ 1852,¹⁹⁵ στὶς ὁποῖες ἀπάντησε, ἐνοχλημένος, ὁ συγγραφέας: «οὐδέποτε οὗτος θέλει μεταπεισθῆ νὰ νομίζῃ ἡβηδὸν ἀπαγχονιστέους, μόνον διότι ἔτυχε νὰ ἦναι καὶ ὀνομάζωνται Φαναριῶται».¹⁹⁶ Ἡ ἀντιπάθεια αὐτὴ ὑποδηλώνει μὲ ἀσφάλεια, τουλάχιστον ἓνα γεγονός· ὁ Κουμανοῦδης ἐνέτασσε τὸν ἑαυτό του σὲ μιὰν ἄλλη κοινωνικὴ κατηγορίαν ἀπὸ τοὺς Φαναριῶτες.

Ἐχομε ἐνδείξεις ὅτι δὲν αἰσθάνθηκε ποτὲ ἀπολύτως ἐνσωματωμένος στὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία. Ἐκτὸς τοῦ πρώτου καιροῦ ποὺ ἦταν φυσικὸ νὰ αἰσθάνεται ξένος,¹⁹⁷ ἓνα αἶσθημα ἀπομόνωσης ἢ πικρίας διακρίνουμε καὶ ἀργότερα, μὲ ποικίλες ἀφορμές. Αὐτὴν τὴν ἐντύπωση ἀποκόμισε, ὅταν ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν ἴδρυση ἐταιρείας «πρὸς σύστασιν μουσείου» τὸ 1858 ἀπέτυχε, γιὰτὶ «ιεροκρυφίως [...] ἀνέστησεν ὁ ὑπουργὸς τὴν ἀρχαιολ. Ἑταιρίαν διὰ Βασιλ. διατάγματος, ἵνα διαφύγῃ τὴν ἀνάγκην νὰ ἐγκρίνῃ τὴν ἡμετέραν αἴτησιν».¹⁹⁸ Μία

193. Ἀλκης Ἀγγέλου (ἐπιμ.), *Ἄπαντα Ἐμ. Ροῖδη*, τ. Γ', ὅ.π., σ. 164. Οἱ ἥρωίδες τῶν μυθιστορημάτων τῆς περιόδου ὡς τὸ 1880, τῶν ὁποίων συγγραφεῖς εἶναι κυρίως Φαναριῶτες, εἶναι ἀστές, εὐκατάστατοι καὶ μελετοὺν ἀρχαῖα καὶ ἐκκλησιαστικὰ κείμενα. Βλ. Ἐρῆ Σταυροπούλου, ««Στολισμένη μὲ γράμματα» (Ἡ εἰκόνα τῆς μορφωμένης Ἑλληνίδας στὴ λογοτεχνία τοῦ 19ου αἰῶνα)», *Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου ἀφιερωμένου στὴ μνήμῃ τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ*, Ἀθήνα 1995, σ. 423. Προφανῶς ἡ εἰκόνα προέρχεται ἀπὸ τὸ περιβάλλον τῶν συγγραφέων.

194. Φάκ. 27 (1141), ἀρ. 8.

195. *Ἡ Κωνσταντινούπολις ἢ περιγραφὴ τοπογραφικὴ, ἀρχαιολογικὴ καὶ ἱστορικὴ τῆς περιωνύμου ταύτης μεγαλοπόλεως*, Ἀθήνα 1851. Ἡ βιβλιοκρισία τοῦ Κουμανοῦδη δημοσιεύθηκε στὴ *Μνημοσύνη Α'* (1852) 37-40. Ἡ ἀναφερόμενη νύξη στὴ σ. 39.

196. *Μνημοσύνη Α'* (1852) 83.

197. *Ἡμερολόγιον Στεφάνου Α. Κουμανοῦδη 1845-1867*, ὅ.π., σ. 34, 64-65.

198. Βλ. παραπάνω, σ. 173.

άλλη άφορμή ήταν ή συζήτηση για την ίδρυση Ακαδημίας τὸ 1867, ὅποτε παρατηροῦσε: «Ἴδου τί θὰ εἰπῇ νὰ εἶσαι Κουμανούδης, καὶ τί ἄλλο θὰ εἰπῇ νὰ εἶσαι Βλάχος καὶ Βερναρδάκης. Ἐκεῖνοι ἀγαπητοὶ καὶ δι' αὐτοὺς ἀνοικτὸν τὸ ταμεῖον, ἐσὺ μισητός».¹⁹⁹ Σὲ μεγάλη ἡλικία, σχολιάζοντας τὴ μείωση τῶν ἐπισκεπτῶν τὴν ἡμέρα τῆς ὀνομαστικῆς τοῦ ἑορτῆς τὸ 1883 σημείωνε:

*On pourrait expliquer la froideur des Atheniens envers une personne, par ce que je ne cultive aussi l'amitié de beaucoup de personnes. Mais la chose revient au même. Moi je ne veux rien gagner en sollicitant d'autres. Eux ne s'empressent aussi de me visiter, parce qu'ils n'espèrent rien de moi; car je n'ai en vue que le bien de l'état. Decidement je n'ai pas gagné depuis quelques ans dans l'opinion et l'estime public, mais au contraire j'ai perdu.*²⁰⁰

Ἡ πιὸ χαρακτηριστικὴ παρατήρηση γίνεται τὸ 1871 στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου τοῦ Ἀττικῆς Ἐπιγραφαὶ Ἐπιτύμβιοι:

Ἐγὼ δὲ ἰδιαίτατα ἤθελα διὰ τοῦ βιβλίου μου τούτου κἀνένα ἐγγώριον νέον, ἐκ πατρὸς καὶ μητρὸς Ἀθηναῖον νὰ κερδήσω διὰ τὴν ἀρχαιολογικὴν σπουδὴν, ἀφοῦ ὁ Πιττάκης ἀπέθανε, καὶ νὰ τὸν κάμω νὰ ἀγαπήσῃ τὰ πάτρια, χειραγωγῶν αὐτὸν εἰς τὰ εὐκόλα πρῶτον. Διὰ τί δὲ τοῦτο ἰδιαίτατα ἐπιθυμῶ; Διότι φρονῶ, ὅτι μόνον οἱ ἐγγώριοι καὶ δυνάμενοι πολλὴν χρόνον νὰ καταγίνωνται περὶ τὰ μνημεῖα, ἐκ παιδὸς ἀρξάμενοι, δύνανται νὰ κατορθώσωσι πολλά, εἰσχωροῦντες ἔνεκα τῶν συγγενικῶν καὶ ἄλλων σχέσεών των εὐκόλως εἰς πλείστας οἰκίας, ἀλλὰς, ὑπόγεια, περιβόλια, ἱπποστάσια, ἐλαιοτριβεῖα, μύλους, ἐρημοκκλήσια κτλ. κτλ. ὅπου τόσα κρύπτονται κειμήλια τῆς παλαιᾶς ἡμῶν δόξης. Καὶ ἐγὼ μὲν, 26 ἔτη ἐν Ἀθήναις κατοικῶν, εἰς πολλὰ τοιαῦτα μέρη προσεπάθουν νὰ εἰσχωρῶ, ἀλλὰ ὡς ξένος δυσωπούμενος δὲν ἐπετύγχανον πάντοτε. Θέλω, λοιπόν, ὅ,τι ἐγὼ δὲν ἠδυνήθην ἱκανῶς, ἄλλος νὰ καταφθάσῃ κάλλιον.²⁰¹

Ὁ Κουμανούδης ἐκφράζει μιὰ διαπίστωση ποὺ ἀντανακλᾷ μία πραγματικὴ κατάσταση, ἡ ὁποία ἀφορᾷ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς ἑτερόχθονες. Ἐνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν *Στράτη Καλοπείχειρο*²⁰² εἶναι διαφωτιστικό. Ὁ Στράτης συναντᾷ κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Καποδίστρια ἕναν Ἑπειρώτη ἔμπορο, ὁ ὁποῖος ἀφηγεῖται τὴν ἱστορία του, λίγο πρὶν ἀναχωρήσει γιὰ τὴν Ὀδησό. Κεντρικὸ θέμα τῆς ἐνότητος εἶναι ὁ «κοσμοπολιτισμὸς» καὶ πρωταγωνιστῆς τῆς ἱστορίας εἶναι ὁ Ἑπειρώτης Ἀνδρέας Κονδύλης, ὁ ὁποῖος ἔφυγε ἀπὸ τὴν πατρίδα του, ἐξ αἰτίας

199. Σοφία Ματθαίου, Στέφανος Α. Κουμανούδης, ὁ.π., σ. 174.

200. Στὸ ἴδιο, σ. 199.

201. Στέφανος Α. Κουμανούδης, Ἀττικῆς ἐπιγραφαὶ ἐπιτύμβιοι, Ἀθήνα 1871, Προλεγόμενα, σ. ε'.

202. Σ. Α. Κουμανούδης, *Στράτης Καλοπείχειρος*, Ἀθήνα 1901, σ. 260-272. Τὸ ἀπόσπασμα ὑπάρχει σὲ ὅλες τὶς ἐκδόσεις τοῦ ἔργου.

του Ἀλῆ Πασᾶ, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ ἀναζητήσει καλύτερη ζωή. Ἀποῦ πλούτισε ὡς ἔμπορος στὴ Βεσσαραβία, στὴν Τρανσυλβανία καὶ στὴ Μολδαβία, ἀποφάσισε μετὰ ἀπὸ ἐννέα χρόνια νὰ ἔρθει στὴν Ἑλλάδα καὶ «ὡς ἔχων φίλους Φαναριώτας δυνατούς» εἶχε τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ ἀποκτήσει «θέσιν ὑψηλὴν τινα πολιτικὴν». Παρὰ τὶς σχέσεις ποὺ καλλιέργησε μὲ διπλωμάτες, μὲ πολιτικούς, οἱ ὁποῖοι τὸν κολάκευαν μὲ αἶσθημα κατωτερότητας, καὶ παρὰ τοὺς χοροὺς ποὺ παρέθετε καὶ τὴν πολυτέλεια, μὲ τὴν ὁποία ζοῦσε, «πλὴν πράγματι τιμὴν τινα καὶ κοινωνίας θέσιν δὲν κατέλαβον σημαντικὴν, ἀλλ' ἥμην ὡς τις ἄχρηστος τροχὸς ἀμάξης πέμπτος». Ἔτσι ἀλλάξε στάση, ἄρχισε νὰ ἀπασχολεῖται μόνον μὲ τὴν αὐξηση τοῦ πλούτου του, ἀγόραζε κτήματα καὶ τόκιζε χρήματα καί, φοβούμενος ἐπὶ πλεόν τὶς «δημοκρατικὲς» ιδέες ποὺ εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἀναπτύσσονται στὴν Ἑλλάδα, ἀποφάσισε νὰ τὴν ἐγκαταλείψει καὶ νὰ ἐγκατασταθεῖ στὴν Ὁδησσό, ὅπου ὅλα τὰ ἀγαθὰ ἦσαν ἄφθονα, ἀνέσεις, διασκεδάσεις, θέατρο κτλ., ἀκολουθώντας τὴν ἀρχὴ τοῦ «κοσμοπολίτη»: «τῷ εὐτυχοῦντι πᾶσα γῆ πατρίς». Στὴ συζήτηση ὁ Στράτης τὸν ὁδηγεῖ νὰ ὁμολογήσει ὅτι «τὴν Ἑλλάδα μας συλλογισμένος τὴν ἀφήνω», ἱκανοποιώντας ἔτσι τὸν συνομιλητὴ του. Βασικὴ ἔγνοια τοῦ συγγραφέα ἦταν ἡ ἐθνικὴ συνείδηση τοῦ Ἡπειρώτη, ἡ διαμόρφωση μιᾶς ἐνιαίας καὶ ὁμοιογενοῦς ἐλληνικῆς ἐθνικῆς συνείδησης.²⁰³ Ἡ δυσκολία τῆς ἐνσωμάτωσης ποὺ περιέγραφε, δὲν ἀποτελοῦσε δημιούργημα τῆς φαντασίας του, ἀλλὰ μιὰ πραγματικότητα, ἡ ὁποία δὲν εἶχε μόνον γεωγραφικὴ-τοπικὴ διάσταση, ἀλλὰ καὶ κοινωνική.

Ἡ ἐντύπωση ποὺ ἀποκομίζει κανεὶς ἀπὸ ὅλες τὶς παραπάνω ἐπισημάνσεις εἶναι ὅτι ἡ πραγματικότητα αὐτὴ ἀφοροῦσε καὶ τὸν ἴδιο. Παρὰ τὸ κύρος καὶ τὸν σεβασμὸ ποὺ κέρδισε στὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία, ὁ Κουμανούδης δὲν ἀπέκτησε ποτὲ μεγάλῃ κοινωνικὴ δύναμη. Συνδέεται ἄραγε αὐτὸ τὸ γεγονὸς μὲ τὴν «ἀσθένεια» ποὺ περιγράψαμε παραπάνω; Ὁ φόβος νὰ ἐκφράσει τὶς θρησκευτικὲς του πεποιθήσεις πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ μόνον στὸν χαρακτήρα του, δεδομένου ὅτι γινώριζε πῶς οἱ ἀπόψεις του θὰ ἐνοχλοῦσαν, ἐξ αἰτίας τῆς θρησκευτικῆς μισαλλοδοξίας τῆς ἐποχῆς;

Ἄν παραβάλοι κανεὶς τὴν περίπτωση τοῦ Κουμανούδη μὲ αὐτὴν τοῦ Κλέωνος Ραγκαβῆ, ὁ ὁποῖος ὑπέβαλε στὸν ποιητικὸ διαγωνισμό ἓνα ἀπολύτως ἀντιχριστιανικὸ κείμενο, τὸν *Ιουλιανὸν τὸν Παραβάτη*, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποφύγει τὸν πειρασμὸ νὰ ὑποθέσει ὅτι ὁ γιὸς Ραγκαβῆς, ἐκτὸς τοῦ θάρρους ποὺ τὸν χαρακτηρίζε, ἐξ αἰτίας τῆς φιλελεύθερης ἀνατροφῆς του, γινώριζε κατὰ βάθος ὅτι δὲν κινδύνευε ἡ σταδιοδρομία του. Ὁ ἴδιος ὁ Κουμανούδης μᾶς πληροφορεῖ ὅτι: «μόλις τὸ Ὑπουργεῖον τὸν ἔσωσεν ἀπὸ καταδίκης

203. Στὸν *Στράτη* ὁ Κουμανούδης δὲν ἐκφράζει ἀπλῶς τὶς φιλοσοφικὲς του ἀντιλήψεις, ἀλλὰ συμπυκνώνει σὲ στίχους τὸ ὅραμά του γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ὡς κράτος καὶ ὡς κοινωνία. Ἔτσι ἐρμηνεύεται ἡ μεγάλῃ ἀγάπη ποὺ ἔτρεφε γιὰ τὸ δημιούργημά του.

ἐκκλησιαστικῆς καὶ τὸν διετήρησεν εἰς τὴν θέσιν τοῦ τὴν πολιτικὴν.²⁰⁴

Ἐνας νέου τύπου ἐπιχειρηματίας, ἐτερόχθων καὶ αὐτός, νεώτερος τοῦ Κουμανούδη, καὶ μὲ πολὺ μεγάλη οἰκονομικὴ ἐπιφάνεια, ὁ Ἀνδρέας Συγγρός, παρατηροῦσε ὅτι ὑπῆρχαν κοινωνικὰ «στεγανὰ» στὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία. Περιγράφοντας τὰ «σαλόνια» στὴν Ἀθήνα τὸ 1868, διαπίστωνε ὅτι τὰ «φαναριώτικα» εἶχαν κάποιες ἰδιαιτερότητες:

Ὑπῆρχε τότε καὶ ἄλλη κατηγορία «σαλονιῶν» ἐν Ἀθήναις ἢ τῶν «Φαναριωτικῶν» τὰ ὁποῖα ἦσαν τὰ πλείστα ἀνοικτὰ ἐναλλὰξ σχεδὸν καθ' ἐσπέραν, ἀλλ' εἰς αὐτὰ ὑπῆρχέ τι δῆθεν ἀριστοκρατικόν, διότι δὲν ἐσυχνάζοντο συνήθως εἰμὴ ἀπὸ Φαναριώτας καὶ ἀπὸ διπλωμάτας ξένους καὶ ἀπὸ ὠρισμένον ἀριθμὸν ἐγγχωρίων. Ἦσαν προσιτὰ καὶ εἰς τοὺς διακεκριμένους ἔξωθεν ὁμογενεῖς, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ προκειμένου συνέβαινε τὸ παράδοξον, τοῦ νὰ μὴ ἀρέσκωνται ἀμοιβαίως οἱ δύο κύκλοι, ὁ τῶν καθαρῶς ἐγγχωρίων δηλαδὴ καὶ ὁ τῶν Φαναριωτῶν εἰς σχέσεις μετ' ἐκείνου, ὅστις ἐπεθυμεί νὰ σχετίζεται μετ' ἀμφοτέρων.²⁰⁵

Τὸ 1873 σημειώνει, ἀπογοητευμένος, «ὅτι οἱ ὁμογενεῖς δὲν εἶχον ρίζας εἰς τὸν τόπον καί, μ' ὅλα τὰ ὑλικά καὶ ἠθικά των ἀκόμη μέσα, ἔχουν ἀνάγκη τῆς σκέπης καὶ προστασίας τῶν ἐγγχωρίων».²⁰⁶ Εἴτε ἐνστερνισθοῦμε τὴν εὐλογητὴ ἐρμηνεία ὅτι τὸ στοιχεῖο ποὺ ἐνοχλοῦσε ἦταν ἡ νέα ἐπιχειρηματικὴ νοοτροπία,²⁰⁷ εἴτε ὅχι, οἱ ὀξυδερκεῖς παρατηρήσεις τοῦ Συγγροῦ ἀποκαλύπτουν μιὰ ἀθηναϊκὴ κοινωνία ρευστὴ ἀκόμη καὶ χωρὶς ὁμοιογένεια. Συνυπάρχουν πολλῶν τύπων κοινωνικῆς συνειδήσεως, τῶν ὁποίων ἡ διαμόρφωση συνδέεται καὶ μὲ τὸν τρόπο ἐνσωμάτωσης τῶν νεοφερμένων.

Ἐνας ἄλλος ἐτερόχθων, ὁ καθηγητὴς τῆς ἱατρικῆς Ἀλέξιος Πάλλης, χρησιμοποίησε ὡς βασικὸ μέσο, γιὰ νὰ ἐνσωματωθεῖ, τὸν πλοῦτο ποὺ ἀπέκτησε ὡς γιατρός. Ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ, «ἡ θέση τοῦ ὡς καθηγητῆ καὶ οἱ ἐπαφές τοῦ ὡς γιατροῦ μὲ ἐκπροσώπους τῶν ἡγετικῶν ομάδων ἐνέταξαν τὴν οἰκογένεια σ' ἓνα περιβάλλον ποὺ ἤγειρε ἀπαιτήσεις ὡς προϋπόθεση ἀποδοχῆς, ἀπαιτήσεις στὶς ὁποῖες ὁ Πάλλης ἀνταποκρίθηκε δαπανώντας μεγάλα ποσὰ γιὰ τὴν ἐνδυση, τὴν ἐκπαίδευσή τῶν παιδιῶν καὶ τὸν οἰκιακὸ ἐξοπλισμό».²⁰⁸

204. Μαριλίζα Μητσού, *Στεφάνου Α. Κουμανούδη, Στράτης Καλοπίχειρος*, ὁ.π., τ. Β', σ. 221.

205. Ἀλκης Ἀγγέλου, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου (ἐπιμ.), *Ἀνδρέα Συγγροῦ Ἀπομνημονεύματα*, Ἀθήνα 1998, τ. Β', σ. 132.

206. Στὸ ἴδιο, τ. Γ', σ. 80.

207. Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, «Ἐθνικοὶ εὐεργέτες: τὰ πρότυπα καὶ ἡ ἱστορία τους. Ἀπὸ τοὺς ἀδελφούς Ζωσιμᾶ στὸν Ἀνδρέα Συγγρό», *Μνήμη Ἀλκῆ Ἀγγέλου. Τὰ ἀφθονα σχήματα τοῦ παρελθόντος. Ζητήσεις τῆς πολιτισμικῆς ἱστορίας καὶ τῆς θεωρίας τῆς λογοτεχνίας. Πρακτικά Ι' Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης*, Τμῆμα Φιλολογίας ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 401-412.

208. Χρήστος Λοῦκος, «Ἐπίπεδο ζωῆς ἐνὸς καθηγητῆ Πανεπιστημίου στὰ μέσα τοῦ

“Ένας βέβαιος τρόπος ένταξης στὰ ήγετικά στρώματα καί, κατὰ συνέπεια, καλύτερης ένσωμάτωσης ήταν ή ένασχόληση με την πολιτική.²⁰⁹ Ο Συγγρός τὸ 1872, άκουγε με έκπληξη από τὸν Τρικούπη ὅτι «έν Ἑλλάδι χωρίς νά πολιτεύηται τις οὐδέν δύναται νά πράξη, με ὅσην καί ἂν ἔχη καλήν θέλησιν»,²¹⁰ ένῶ ὁ Ροΐδης χαρακτήριζε «ἐξαιρετικήν καί εἰς τήν οἰκουμένην μοναδικήν» τή σημασία τῆς πολιτικῆς «παρ’ ἡμῖν».²¹¹

Στήν περίπτωση τοῦ Ραγκαβῆ πρέπει νά λάβουμε ὑπ’ ὄψιν ὅτι ἐγκαταστάθηκε νωρίς στήν Ἑλλάδα, ἐπὶ Καποδίστρια, γεγονός πού τὸν βοήθησε νά ἐδραιώσει τήν παρουσία του εὐκολότερα. Ἡ κοινωνική δύναμη, ὥστόσο, πού ἐξ ἀρχῆς διέθετε ὀφειλόταν σέ μεγάλο βαθμὸ στήν κοινωνική καταγωγή του. Ὁ Κουμανούδης δέν εἶχε νά ἐπιδειξέι τέτοιες καταβολές· καταγόταν ἀπὸ τήν Ἀδριανούπολη καί εἶχε μεγαλώσει στὸ Βελιγράδι, σέ ἓνα περιφερειακὸ δηλαδὴ παροικιακὸ κέντρο. Ἡ ἑλληνική παροικία ἐκεῖ ἄρχισε νά ἀναπτύσσεται κατὰ τις πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα, ένῶ ή οἰκογένεια Κουμανούδη πρέπει νά ήταν ἀπὸ τις πρῶτες πού τή συγκρότησαν.²¹² Ἀσχολούμενος με ἐμπορικές δραστηριότητες, ὁ πατέρας του Ἀθανάσιος ἔδωσε νωρίς τή σκυτάλη στὸν γιό του Ἰωάννη, ὁ ὁποῖος ἀποτέλεσε ἓναν ἀπὸ τοὺς ἐξέχοντες οἰκονομικοὺς παράγοντες τῆς νέας Σερβίας με ὑψηλοῦ ἐπιπέδου πολιτικές διασυνδέσεις.²¹³ Ἡ εὐρύτερη οἰκογένεια με ἄλλα λόγια δέν εἶχε νά ἐπικαλεστεῖ τόσο ἓνα ένδοξο παρελθόν, ὅσο μιὰ ἐπιτυχημένη οἰκονομική δραστηριότητα στὸ παρόν, ἀλλὰ στῇ Σερβία.

Ὁ κλάδος τῆς οἰκογένειας στήν Ἀθήνα δέν δημιούργησε μεγάλη περιουσία οὔτε ἀναμείχθηκε στήν πολιτική, σταδιοδρομία πού ὁ Κουμανούδης ἀπέφυγε

19ου αἰῶνα: Ἀλέξιος Πάλλης», *Πρακτικά τοῦ Διεθνoῦς Συμποσίου Πανεπιστήμιο: Ἰδεολογία καί Παιδεία. Ἱστορική διάσταση καί προοπτικές*, τ. Α', Ἀθήνα 1989, σ. 136. Ὁ Πάλλης (γεν. 1809) ήταν Ἡπειρώτης, εἶχε σπουδάσει στήν Ἰόνιο Ἀκαδημία καί στήν Πίζα, καί ἐγκαταστάθηκε στήν Ἑλλάδα τὸ 1832. Βλ. ὁ.π., σ. 121.

209. Τὸ παράδειγμα τῶν Πατρινῶν γαιοκτημόνων πού «ἐπιβίωσαν» κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο εἶναι ένδεικτικό. Βλ. Νίκος Α. Μπακουνάκης, «Οἱ ἄστικες ὕψεις τῆς πολιτικῆς συμπεριφορᾶς. Τὸ ἄνωτερο κοινωνικὸ στρῶμα τῆς Πάτρας καί οἱ σχέσεις του με τοὺς μηχανισμοὺς ἐξουσίας (19ος αἰῶνας)», *Πρακτικά τοῦ Διεθνoῦς Συμποσίου Ἱστορίας. Νεοελληνική Πόλη. Ὅθωμανικὲς κληρονομίες καί ἑλληνικὸ κράτος*, τ. Β', Ἀθήνα 1985, σ. 341-357. Βλ. ἐπίσης Χρήστος Λυριντζής, *Τὸ τέλος τῶν «τζακιῶν» (κοινωνία καί πολιτική στήν Ἀχαΐα τοῦ 19ου αἰ.)*, Ἀθήνα 1991.

210. Ἀλκης Ἀγγέλου, Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου (ἐπιμ.), *Ἀνδρέα Συγγροῦ Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Γ', σ. 23.

211. Ἀλκης Ἀγγέλου (ἐπιμ.), *Ἄπαντα Ἐμ. Ροΐδη*, ὁ.π., τ. Ε', σ. 178.

212. Γιά τήν παροικία καί γιά τήν οἰκογένεια Κουμανούδη βλ. Ioannis A. Papadrianos, «Serbian epitaphs of Greeks from Belgrade (XIXth-XXth century)», *Balkan Studies* 21 (1980) 117-131· Ἰωάννης Α. Παπαδριανός, *Οἱ Ἑλληνες ἀπόδημοι στίς γιουγκοσλαβικές χῶρες (18ος-20ός αἰ.)*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 44-47, 68, 92, 122-123, 141.

213. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 24.

καί ἀντιμετώπιζε μᾶλλον ἀπαξιωτικά.²¹⁴ Ὡς («δημόσιος ἄνδρας»), συνέδεσε τὴ ζωὴ του μὲ δύο φορεῖς-θεσμούς, τὸ Πανεπιστήμιο καὶ τὴν ΑΕ, οἱ ὅποιοι δὲν ἀποδείχθηκαν ἱκανοὶ νὰ τοῦ προσδώσουν κοινωνικὴ δύναμη. Ἀντιθέτως, ἡ θέση του στὴν Ἑταιρεία εἶναι συνυφασμένη μὲ συγκρούσεις ἀφ' ἐνὸς μὲ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία καὶ ἀφ' ἑτέρου μὲ τὴν ἴδια τὴν κοινωνία, στὸν βαθμὸ πού ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν ἀποκάλυψη καὶ τὴ διάσωση τῶν ἀρχαιοτήτων ἔθιγε ἰδιωτικά συμφέροντα.²¹⁵

Ἡ συγκριτικὴ προσέγγιση τῶν δύο λόγιων ἀποκαλύπτει πλευρὲς τῆς σκέψης καὶ τῆς ζωῆς τους, πού θὰ εἶχε ἐνδιαφέρον νὰ παραβληθοῦν μὲ ἄλλες προσωπικότητες τῆς ἐποχῆς τους, τίς ὁποῖες ἔχουμε συνηθίσει νὰ ἐντάσσουμε εὐκολὰ σὲ ὁμάδες, ἀποκλειστικά βάσει τοῦ σχήματος πού ἔχει διαγραφεῖ γιὰ τὸ ἰδεολογικὸ πλαίσιο τοῦ ἐλληνικοῦ 19ου αἰώνα. Ἡ πολυπλοκότητα τῶν πολιτικοῖδεολογικῶν ἀπόψεων, οἱ ὁποῖες σφραγίζονται ἄλλοτε ἀπὸ πνευματικὰ δάνεια καὶ ἄλλοτε ἀπὸ πρωτοτυπία, καθὼς καὶ οἱ μεταβολές στὴ διάρκειά τοῦ χρόνου καὶ οἱ ἀντιφάσεις πού συχνὰ παρατηροῦμε, ὑποδεικνύουν καὶ ἄλλου τύπου διακρίσεις. Ἡ ἀνομοιογένεια τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας τῶν πρώτων δεκαετιῶν τῆς ζωῆς της, ὡς πρωτεύουσας τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους, ἀποτελεῖ ἓνα ἄλλο ἐνδιαφέρον πεδίο μελέτης, πού ἀναδεικνύει καὶ κοινωνικὲς διακρίσεις, γιὰ τὰ πρόσωπα πού συγκρότησαν τὴν πνευματικὴ καὶ διοικητικὴ ἡγεσία τῆς ἐποχῆς δὲν ἀποτελοῦσαν ἓνα ἐνιαῖο σύνολο· ἐκπροσωποῦσαν ποικίλες γεωγραφικὲς καὶ κοινωνικὲς προελεύσεις καὶ εἶχαν συγκροτήσῃ τὴν παιδεία τους σὲ ποικίλα περιβάλλοντα, ἐνῶ ἡ πορεία τῆς ἐνσωμάτωσής τους συνιστᾷ ἓνα ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον κεφάλαιο.

214. Στὸ ἴδιο, σ. 105. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ περίπτωση τῶν ἀδελφῶν Σίμου. Ὁ ἓνας, ὁ Εὐστάθιος, ἀναμείχθηκε στὴν πολιτικὴ καὶ κατέκτησε μιὰ ἀνώτερη θέση στὴν κοινωνία, ἐνῶ ὁ ἄλλος ὁ Σίμος, ὁ ὁποῖος ἦταν καὶ ὁ στενότερος φίλος τοῦ Κουμανούδη, περιορίσθηκε στὴ θέση του στὸ Ἐλεγκτικὸ Συνέδριο. Βλ. Α. Ι. Κλάδος, *Ἐπετηρὶς τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1937, σ. 108· Κ. Ἀθ. Διχαμάντης, «Σίμος Ἀγγ. Σίμος», *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία* 2 (1953) 909-917. Γιὰ τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα τῶν δύο ἀδελφῶν βλ. ἐπίσης Ἀλέξης Πολίτης, *Ἡ μετὰφραση τῆς Κορίνθας* στὰ 1835. Ἡ ὥρα τῆς πεζογραφίας, Νάσος Βαγενᾶς (ἐπιμ.), *Ἀπὸ τὸν Λεάνδρου στὸν Λουκῆ Λάρα*, ὁ.π., σ. 207-209.

215. Ἡ «πραγματικὴ» διάσταση τῆς ΑΕ δὲν λαμβάνεται συνήθως ὑπ' ὄψιν, καθὼς ὑπερσχύει πάντα στίς σχετικὲς ἀναλύσεις ἡ ἰδεολογικὴ.

SUMMARY

Sofia Matthaïou, *Stephanos A. Koumanoudes – Alexander Rizos Rangabes. A Comparative approach*

Two of the most eminent 19th century men of letters, Stephanos A. Koumanoudes (1818-1899) and Alexander Rizos Rangabes (1809-1892), determined the fortunes of the Archaeological Society. They were among the first Greeks who contributed in a scholarly fashion to the field of archaeology and became University Professors, Rangabes of Archaeology (1844-1867) and Koumanoudes of Latin Philology (1845-1866) respectively.

The subject of the study is the presentation of the different conceptions of the two scholars and their different social consciousness. In spite of their general similarity in matters of ideology- they were both lovers of antiquity and did not accept Paparregopoulos' view of historical continuity – and in matters of political convictions – they were both representing political moderation and were supporters of constitutional monarchy- nevertheless they had a different philosophy on how to set priorities with respect to the establishment of institutions of the newly founded Greek State. The mission statement that they attributed to the Archaeological Society, their opposing views in the discussion for the establishment of an Academy in Greece and on the construction of a theatrical stage, are examples reflecting their different philosophy. Another interesting difference that arises from the comparative approach is the social one. The two *heterochthon* scholars – Rangabes moved permanently to Greece in 1829 and Koumanoudes in 1845- did not integrate with the same degree of smoothness in the Athenian Society because of their different social origins.

The proposed study aims at showing the significance of such differences and distinctions beyond the political- ideological level which shed light and are crucial for enhancing our understanding of 19th century Greece.